

ԱՐՄԷՆ ՔԻՐՔՃԵԱՆ

ԽԵՂԱԹԻՐՈՒՄ

ԵՒ

ԺԽՏՈՒՄ



ԹՈՐՈՆԹՕ

2017

ԳԱՆԱՏԱ

ԽԵՂԱԹԻԻՐՈՒՄ

Թուրքը օսմանական, յատկապէս քեմալական, ստորակայութեան բարդոյթէ կը տառապի:

Վաչկատուն եւ ուրոյն մշակոյթէ զուրկ, կեդրոնական Ասիոյ խորքերէն եկած եւ շնորհիւ բիրտ ոյժի Փոքր Ասիա տեղաւորուած, սակայն իր նուաճողական կարողութիւնը կորսնցուցած Օսմանեան Կայսրութիւնը իսլամ կայսրութիւն մըն էր եւ ազգային գիտակցութենէ՝ թրքութեան հասկացողութենէն զուրկ էր:

Օսմանեան Կայսրութիւնը կայսրութիւն մըն էր առանց ինքնուրոյն ժողովուրդի, ինչպէս անցեալին եղած էին բոլոր կայսրութիւնները: Կայսրութիւն մըն էր, ուր թէ՛ մահմետական եւ թէ՛ քրիստոնեայ ազգեր նոյն դրօշակին տակ հաւաքուած էին: Օսմանեան ազգային հասկացողութիւն մը, ազգային զգացում մը չկար եւ չէր ալ կրնար ըլլալ: Զանազան ազգերը իր մէջ պարփակող այս կայսրութեան մէջ օսմանացի թուրքը փոքրամասնութիւն մըն էր:

Իրենց կրօնքին՝ իսլամութեան եւ իսլամութեան հետեւանքով ալ արաբական ու յետոյ ալ պարսկական մշակոյթներու ազդեցութեամբ թուրքին ազգային զգացումը հետզհետէ տկարացած էր: Մինչեւ 1911, օսմանեան դպրոցներու մէջ փոխանակ թրքական պատմութիւն սորվեցնելու, Մուհամմէտի կենսագրութեամբ սկսած մահմետական-օսմանեան պատմութիւն մը կը դասուանդուէր:

Մինչեւ 19-րդ դար հայրենիքի ըմբռնում չկար: Հայրենիք բառը կը գործածուէր ծննդավայր կամ բնակավայր իմաստով:

Կայսրութիւնը ազգային քայլերդ իսկ չունէր: Երբ 1908-ին Երիտթուրքերու յեղափոխութեամբ Սուլթան Համիտ կը ստիպուէր սահմանադրութիւնը վերահաստատել, Սելանիկի ու Կ.Պոլսոյ մէջ, ուրախութեան ցոյցերու ընթացքին, ազգային քայլերդի չգոյութեան պատճառով՝ Ֆրանսական «Մարսէյէզ»-ը երգուած էր:

Օսմանեան Կայսրութեան ղեկավարութիւնն ալ՝ սուլթանները եւ մեծ վեզիրները, որոնցմէ ոմանք խառն կամ ոչ-մահմետական ծագում ունեցած են, ի շահ այս բազմազգ պետութեան գոյատեւման՝ թուրք ազգայնականութեան բնաւ ոյժ չեն տուած: Ճիշդ այդ պատճառով ալ, հանրապետական շրջանի թուրք ազգային գիտակցութեան գաղափարը մշակող մտաւորական դասակարգը զանոնք մեղադրած է թուրք ցեղը բնաջնջելու յանցանքով:

Փոքր տարիքին մահմետականացուած (տեւշիրմէ) տղոցմէ ոմանք բարձր ուսում ստանալէ ու պետական վարչամեքենային մէջ պատասխանատու պաշտօններու բարձրանալէ յետոյ, թուրքերուն միշտ վատ աչքով նայած են:

Օսմանեան շրջանին մտաւորական ու հարուստ դասակարգին համար թուրք բառը հաճելի իմաստ մը չէ ունեցած: Գործածուած է որպէս անարգական բառ՝ գիւղացի, կոշտ, անուս, հասկացողութենէ զուրկ, անխելք իմաստներով: Թուրք պետական պաշտօնեայ եւ պատմաբան Նաիմա Մուսթաֆա էֆենտի (1655–1716) իր *Tarihte Türkler* և *Tarih-i Naima* (Թուրքերը Պատմութեան Ընթացքին և Նաիմայի Պատմութիւնը) անուն գիրքին մէջ թուրքը կը ներկայացնէ հետեւեալ բառերով. «հասկացողութենէ զուրկ, խարդախ, տգեղ դիմագիծով անձ մը»: Եւրոպացի ալ թուրքին վատ աչքով նայած է: Անոնց համար թուրք կը նշանակէր բարբարոս, բռնակալ, բիրտ, իմացականութենէ զուրկ անհատ մը:

Երբ բազմաթիւ լեզուներու տիրապետած, յատկապէս թրքագէտ, դասախօս, ծագումով հրեայ, հունգարացի Վամպերի (*Armin Vambery, 1832-1913*), որուն իսկական ազգանունը

Wamberger եղած է, Միջին Ասիոյ վաչկատունն ու թափառական թուրքերուն եւ Փոքր Ասիոյ օսմանցի թուրքերուն ցեղային ու մշակութային կապերուն մասին ելոյթներ կ'ունենայ, ուսեալ դասակարգը կ'ընդվզի, ինքզինք նախատուած կը զգայ:

Օսմանեան Կայսրութեան մէջ թրքութեան գաղափարը եւ հետեւաբար թուրք ազգային գիտակցութիւնը չափազանց տկարացած էր:

Ազգային գիտակցութեան չզոյուլթեան հետեւանքով՝ օսմանեան սահմաններու մէջ ապրող ազգերու ազատագրական շարժումները փոխանակ ազգային ինքնորոշում նկատուելու, կը նկատուէին ապերախտութիւն եւ դաւաճանութիւն: Թուրք, պուլկար, հայ, յոյն, հրեայ, արաբ, սերպ, մակեդոնացի չկար, այլ կար օսմանցի: Ուրեմն ինչո՞ւ սահմանային ազգերը կը բաժնուէին: Ատիկա ապերախտութիւն էր, դաւաճանութիւն էր:

3 Նոյեմբեր 1839-ին կը հռչակուի «Թանզիմատ Ֆէրմանը» կոչեցեալ բարեփոխութիւններու ծրագիր մը: Օսմանցիին մարդկային իրաւունքները պետական երաշխաւորութեան տակ կ'առնուին: Բոլոր օսմանցիները, առանց ազգութեան ու կրօնքի խտրութեան, յաշտ օրէնքի՝ իրարու հաւասար կը նկատուին: Մահմետական տարրը իր գերակայութիւնը կը կորսնցնէ, որ որոշ անհանգստութիւններու տեղի կու տայ: Պետական ակազանիին կ'արգիլուի քրիստոնէական տնօրինութիւններ կատարել, որոնք կը կիրարկուէին պետութեան հիմնուած օրէնքի վեր:

Ըստ իսլամ կրօնքին՝ «Իսլամը միշտ բարձր է»: Յաղթական օսմանցին, արտաքին ճնշումներու հետեւանքով, երբ կը ստիպուի իր ծառային (raya) հետ հաւասարէ-հաւասար համաձայնութիւն ստորագրել, իր մէջ բարեկարգումներու գաղափարին դէմ ընդվզում մը, անհանդուրժողականութիւն մը կը սկսի:

Rev. Frederick Davis Greene 1897-ին հրատարակած իր *The Rule of the Turk, and the Armenian Crisis* անուն գիրքին մէջ կը գրէ. «Երբ այս հրովարտակի մեկնաբանութիւնը եւ գործադրութիւնը բացարձակապէս թուրք կառավարութեան ձեռքն է, կարիք չկայ ըսելու, թէ ասիկա մեռեալ հրովարտակ մըն է»:

Մեծ վեզիր (եպարքոս, վարչապետ) Ալի փաշա, Ղրիմի պատերազմին վերջ տուող Փարիզի Դաշնագրի (30 Մարտ 1856) նախօրեակին, Անգլիոյ դեսպան Լորտ Սթրատֆորտ Տը Ռեաքլիֆի (Stradford de Redcliffe) յորդորով, 12 Փետրուար 1856-ին կը յայտարարէ «Թանզիմատ շայրիե» (Tanzimat-i Hayriye) պետական համակարգի արդիականացման հրովարտակը (Հաթիթ Հիմայիլին): Այս վերակազմակերպումի եւ բարեփոխութիւններու հրովարտակով՝ կայսրութեան մէջ տեսականօրէն վերջ կը տրուի կայսրութիւնը կազմող ազգային եւ կրօնական խումբերու հանդէպ գործադրուող գերադաս եւ ստորադաս կարգավիճակին:

Ըստ այս հրովարտակի 3-րդ յօդուածին, ոչ-իսլամ ժողովուրդներ, որոշ պայմանաժամի մը մէջ, պիտի պատրաստեն իրենց համայնքին ընկերային, կրօնական եւ մշակութային կառուցուածքը յօրինող «կանոնագիր» մը ու զայն պիտի ներկայացնեն կառավարութեան: Տոքթ. Սերվիլէն, Տոքթ. Ռուսինեան, Գրիգոր Օտեան, Գրիգոր Աղաթոն, Նիկողոս Պալեան եւ Կարապետ Իւթիւճեան կը պատրաստեն մեր



Գրիգոր Օտեան

«Ազգային Մահմանադրութիւն» կոչուած 145 յօդուածէ բաղկացած «կանոնագիր»-ը: 20 Մայիս 1860-ին, Ազգային Ընդհանուր Ժողովը զայն կը վաւերացնէ եւ 24 Մայիս 1860-ին ալ կը յանձնուի պետութեան: Կառավարութիւնը կարգ մը փոփոխութիւններէ յետոյ՝ 99 յօդուածի վերածուած այս «կանոնագիր»-ը 17 Մարտ 1863-ին կը վաւերացնէ:

Արդէն իսկ մեռեալ ծնած «Հաթիթը Հիւմայիւն»-ի հեղինակ, դիւանագիտական խարդախութիւններու հմուտ վարպետ, երեք անգամ արտաքին գործերու նախարար ու հայոց Ազգային Սահմանադրութեան քննարկուած օրերուն ալ՝ մեծ վեզիր Մուհամմէտ էմին Ալի փաշա կ'ըսէ. «Ի՞նչ կ'ուզեն հայերը: Իրենց համար սահմանադրութի՞ւն: Շատ լաւ, ինչ որ կ'ուզեն՝ այդ տուէք, եւ մի՛ վախնաք անոր գործադրութենէն, որովհետեւ անոնց սահմանադրութիւնը սայլակ մըն է, որ շատ առաջ չի կրնար երթալ՝ անոր անիւնները քառակուսի են»:

Ալի փաշայի եպարքոսութեան շրջանին, Կ.Պոլսոյ մէջ հայերու դիրքն ու ազդեցութիւնը աւելի կը զօրանայ, որ ազգայնամոլ մահմետականներու նախանձը կը գրգռէ:

26 Նոյեմբեր 1876-ին Միթհատ փաշա մեծ վեզիր կը նշանակուի: Ան նախապէս կուսակալ նշանակուած էր Սերպիոյ Նիշ քաղաքին՝ 1861-ին, ապա նոր կազմուած Տանուպ նահանգին՝ 1864-ին: Այս նահանգի հողատարածքին մաս կը կազմէին Սերպիոյ Նիշ քաղաքը եւ Պուլկարիոյ Սիլիսթրա եւ Վիտին քաղաքները: Պետական շրջանակներու մէջ որպէս յառաջդիմական ճանչցուած Միթհատ փաշա, ըստ պուլկարներու՝ իրենց ջարդարարը, իրենց դահիճն էր: 1867-ի պուլկարական ինքնավարական պահանջներուն արիւնալի ձեւով արգելք եղած, գիւղացիները ահաբեկչութեան ենթարկած, զանոնք գլխատել տուած էր:

Պուլկարներու 1875-ի ինքնավարական պահանջքի շարժումն ալ նոյն ճակատագրին կ'ենթարկուի: Սեպտեմբերին՝ օսմանեան զօրքը ահռելի ջարդ մը կը կատարէ: Խողխողուած 10.000 պուլկարներու լուրը ամբողջ Եւրոպան կը ցնցէ: «Ութը դար առաջ Կեդրոնական Ասիայէն Փոքր Ասիա եկած թուրքերը տակաւին չեն փոխուած», «Թուրքերը բռնութեամբ Եւրոպայէն վտարել» լոզունգները կը սկսին շրջագայիլ:

Եւրոպական պետութիւնները կ'որոշեն Կ.Պոլսոյ մէջ դեսպաններու մակարդակով յատուկ ժողով մը գումարել:

Հայոց Պատրիարքարանը արեւելեան Փոքր Ասիոյ հայաշատ նահանգներուն մէջ ոչ թէ ինքնավարութեան, այլ հայ ժողովուրդի կեանքի պայմաններու բարելաւումին համար տարիներէ ի վեր կառավարութեան խնդրանքներ կը ներկայացնէ, սակայն անոնք միշտ անպատասխան կը մնան: Բարձր Դուռը՝ վարչապետութիւնը Հայկական Հարցին բնաւ կարեւորութիւն չի տար:



Ներսէս Վարժապետեան Պատրիարք (1874-1884) անգլիոյ դեսպանէն կը խնդրէ հայերու կացութիւնը նկատի առնել, անոր հասկցնելով, որ հայ բնակչութեան կացութիւնը աւելի լաւ չէ այդ օրերուն ապրստամբած սլաւներու վիճակէն: Ասիկա Հայկական Հարցին առաջին անգամ օտար պետութեան մը ներկայացումն է: Մինչ այդ Վանի շուկան կը հրկիզուի: Բոլոր խանութները, որոնք մեծամասնութեամբ հայերու կը պատկանէին, կը թալանուին: Ապահովութեան պաշտօնեաներն ալ կը մասնակցին կողոպուտին:

Միթհատ փաշա, որպէսզի դեսպաններու ժողովին Օսմանեան Կայսրութեան ներքին գործերուն միջամուխ դառնալը կանխէ, 30 Նոյեմբեր 1876-ին կը յայտարարէ Օսմանեան Կայսրութեան առաջին սահմանադրութիւնը, որուն պատրաստութեան մէջ իր քարտուղարը՝ Գրիգոր Օտեանը մեծ դեր կ'ունենայ:

Մինչեւ սահմանադրութեան վերահռչակումը, մահմետականը, իր կրօնական հասկացողութեամբ, ինքզինք միշտ ուրիշներէն գերադաս նկատած էր: Գործադրութեան դրուած սահմանադրութեամբ՝ ոչ-մահմետական տարրը մահմետականներուն վայելած իրաւունքներուն կը տիրանար: Այս պարագան թէ՛ ժողովուրդի հասարակ խաւերուն եւ թէ՛

պետական որոշ շրջանակներու մէջ դժգոհութիւն կը յառաջացնէ, որով սահմանադրութեան հռչակումով քրիստոնեայ փոքրամասնութիւններու դէմ եղած ատելութեան զգացումը կը զօրանայ:



Թէեւ «սահմանադրութիւն» կը հռչակուի, սակայն արեւմտահայ գիւղացին իրը համարուող հողը անժամկէտ օգտագործելու համար տակաւին պարտաւոր է պետական հարկ վճարել, ենթարկուիլ հարկահաններու, զանազան աստիճանաւորներու պաշտօնական կեղեքումներուն, ինչպէս նաեւ որպէս ռայա՝ համարուելով կեավուր, Ղուրանի սկզբունքներուն համաձայն վճարել ճիգիէ՝ յատուկ տուրք:

Փաշաներ վիլայեթներու՝ նահանգներու պաշտօններուն նշանակուելու համար՝ զիրենք նշանակողներուն որոշ գումարներ կը վճարէին: Պաշտօնը կը գնուէր: Ասիկա անգիր օրէնք էր: Վճարուած այդ գումարը վերաշահելու եւ հսկայական հարստութիւն դիզելու համար՝ փաշաներ ժողովուրդին արեան մինչեւ վերջին կաթիլը կը ծծէին: Այս գոյացած անօրէն գումարներէն փաշան բաժին կը հանէր նաեւ տեղւոյն պետական պաշտօնեաններուն, աղաներուն...:

Հարկահաւաքութիւնն ալ շահաբեր պաշտօն էր եւ այդ իրաւունքը ձեռք ձգելու համար հարկաւոր էր մեծ կաշառք: Հարկահաւաքը ստիպուած էր իրեն վիճակուած վիլայեթին բոլոր հարկերը գանձել, որով տեղւոյն վալին, մութեսարիֆը, դատաւորը, ոստիկանապետը ու անոնց արբանեակները պարտաւոր էին հարկահաւաքին օգնել: Առանց վարչական ու դատական ճնշումներու՝ կարելի չէր գիւղացիներէն հարկերը գանձել, եւ այդ հարկերը, տրուած կաշառքը վերաշահելու եւ հարկահաւաքին օգնողներուն գոհացում տալու համար, ի վնաս գիւղացիներուն, կը կրկնապատկուէին, նոյնիսկ կ'եռապատկուէին:

Ժողովուրդը բացէ ի բաց կողոպտելը յանցանք չէր նկատուեր:

Երկրին արտաքին փոխառութիւններուն ահռելի աճը, այդ պարտքերուն տոկոսները վճարելու պարտաւորութիւնը, պետական պիւտճէի բացը պատճառ կ'ըլլային գիւղացիին, յատկապէս հայ գիւղացիին կեղեքման:

Պատմաբան Լէօ (Առաքել Բաբախանեան, 1860-1932) «Թուրքահայ Յեղափոխութեան Գաղափարաբանութիւնը» (1934) երկհատոր երկին Ա. հատորին մէջ կ'արտատպէ 1896-1918 թուականներուն Կ.Պոլսոյ մէջ հրատարակուած «Բիւզանդիոն» օրաթերթի հիմնադիր Բիւզանդ Քէչեանի 1880 թուականին գրած մէկ գրութիւնը. «Հայաստանի հայ գիւղացուց մի փոքր եւ երջանիկ մասն է, որ իւր հնոց հասոյթէն ամէն տարի քիչ մը բան մի կողմ դնելով, խնայողական դրամ մը կը կազմէ, որով իւր արտաքոյ կարգի դրամական պէտքերը կարողանայ հոգալ: Իսկ մեծագոյն մասը իրմէն աւելի հարուստէ մը դրամական փոխառութիւններ ընելու անխուսափելի հարկի մէջ կը գտնուի, որովհետեւ դրամով վճարելիք տուրքեր ունի, դրամով հոգալիք երկրագործական այլեւայլ պէտքեր ունի, զորս գոհացնելու համար չի կրնար հնձոց ժամանակին սպասել, կը հարկադրուի ուրեմն վաշխառուին դիմել, որ սովորաբար այլազգ պէյ մը կամ աղա մըն է: Սա ահա հայ երկրագործաց ամենամեծ դժբախտութեանց մին... վաշխառուն խեղճ գիւղացու հունձքն արգելքի տակ կը դնէ եւ եթէ մեծ գումար մը փոխառած է, անոր արտը գրաւ կ'առնու...»:

Լէօ նոյն գիրքին մէջ կ'արտատպէ նաեւ Մուշի շրջանի հայերուն 1880 թուականին Կ.Պոլսոյ Պատրիարքութեան ներկայացուցած մէկ հանրագիրը, ուր կը խնդրուի կազմակերպել վարկային դրամատուն, որ իրենց համար կրնայ փրկարար միջոց ըլլալ եւ կը շարունակեն.

«Տխուր է, Սրբազան Հայր, հայուն վիճակը Հայաստանի մէջ, ամէն տեղ կը տեսնուին

թշուառութիւն, գրկանք, աղքատութիւն: Հայն իր ընտանիքէն տարիներով հեռու ապրելու, կամ լաւ եւս է ըսել՝ փտելու դատապարտուած, իւր սեփական արտն եւ ուրիշ հողերը թուրքին, քրդին կամ անխիղճ վաշխառուին զիջանելու ստիպուած, ծանր պարտուց ներքեւ ընկճուելով, գանոնք վճարելու համար պանդխտութեան դիմած է:

«Հայ գիւղացին վարուցանքի ժամանակ չունենալով սերմ, ուստի սերմնացու գնելու եւ արքունի ծանր պարտքերը վճարելու համար, ի սկզբանէ կը սկսի անիրաւ վաշխառուէ մը փոխառութիւն մը ընել 100-ին 100 եւ շատ ժամանակ ալ աւելի տոկոսով: Գիւղացին կը դողայ, կը սոսկայ մինչեւ իսկ փոքրիկ փոխառութեան մը ժամանակ, զի կը գգայ թէ պիտի կործանի ապագային, բայց իւր արտն անմշակ չթողելու հոգն ու հարկահան ոստիկանին... ստիպումները կը մղեն գանի անգուծ դահիճին՝ այսինքն՝ վաշխառուին առջեւ, որում խեղճ գիւղացին «մերաբա» (հողը վաշխառուէն կամ պէյէն գրաւուած գիւղացի) պիտի դառնայ յաւիտեանս յաւիտենից իւր ամբողջ ընտանիքով, արտերով, եզերով, եւ այլն, եւ այլն»:

Դարերու ընթացքին ստեղծուած էր իւրայատուկ հասարակական հոգեբանութիւն, ըստ որու մահմետականի՝ ուղղահաւատի եւ կեավուրի միջեւ եղած յարաբերութիւնը ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ ստրկատիրոջ եւ ստրուկի միջեւ եղած յարաբերութիւն: Օրէնքով սահմանուած եւ ժամանակի ընթացքին մարդոց կենցաղին մաս կազմած էր, որ ամէն քրիստոնեայ ընտանիք պարտաւոր էր երեք օր իր տան մէջ «հիւրընկալել» մահմետական ճանապարհորդը, պետական ծառայողը՝ մուրացկանէն մինչեւ ամենաբարձր աստիճանաւորը: Քրիստոնեայ տանտէրը իրաւունք չունէր հրաժարելու այդ «օթեանի պարհակ»-էն՝ այդ պարտադիր հիւրընկալութենէն: Ան պարտաւոր էր առանց առարկութեան այդ «անկոչ հիւր»-ին հայթայթել այն ամէն ինչը, որ ան կը պահանջէր: Եւ եթէ տանտէրը իր տան իգական սեռի անդամներուն պատիւը պաշտպանէր՝ անպատուած կ'ըլլար թուրքը, որով կ'ենթարկուէր սարսափելի ծեծի, նոյնիսկ կը մեռցուէր: Եւ եթէ չմեռցուէր եւ դատի տրուէր, որպէս խոռվարար 3-4 ամիս կրնար բանտարկուիլ:

Սահմանադրութեան հռչակումը շարունակուող իրավիճակի քօղարկումն էր:

Ըստ 13 Յունիս 1878-ին Պեռլինի Վեհաժողովին ստորագրուած համաձայնութեան 61-րդ յօդուածին, Օսմանեան Կայսրութիւնը կը խոստանար հայկական նահանգներուն մէջ բարենորոգութիւններ կատարել: Երբ օսմանցին այդ ուղղութեամբ ոչ մէկ քայլ կ'առնէ, մեծ պետութիւնները, երկու տարի յետոյ՝ 11 Յունիս 1880-ին, առանձին-առանձին, նոյն պարունակութեամբ՝ խոստացուած բարենորոգումներու գործադրութեան յիշեցումով, ծանուցագիր (նոթա) կու տան, 7 Սեպտեմբերին ալ՝ միասնաբար: Օսմանեան Կայսրութիւնը, առ ի պատասխան, իր 5 Յունիս ծանուցագրով կը տեղեկացնէ, թէ «Օսմանեան կառավարութիւնը մտադիր է իրագործել այդ կէտերը (այսինքն 61-րդ յօդուածը) եւ Քիւրտիստանի (այսինքն՝ Հայաստանի) բոլոր մասերը եւ միւս վիլայեթները մի քանի լաւատեղեակ աստիճանաւորներ ղրկել, որոնք պէտք է գործադրելի միջոցներ գտնեն ինչպէս հայերու, նոյնպէս ալ նորին մեծութիւն սուլթանի միւս հպատակներուն անվտանգութիւնը ապահովելու համար»: Առ ի պատասխան 7 Սեպտեմբեր թուակիրին, 3 Հոկտեմբերի ծանուցագրով ալ կը գրեն. «Բնակչութեան անվտանգութիւնը եւ կարգը ապահովելու նպատակով էրզրումի, Վանի, Պիթլիսի եւ Տիարպեքիի վիլայեթներու դատարանները պէտք է կազմակերպուին եւ բարենորոգումներու ենթարկուին»:

Պեռլինի Վեհաժողովին եղած են խոստումներ, ստորագրուած են համաձայնութիւններ, սակայն Օսմանեան Կայսրութիւնը իր խոստումը եւ ստորագրածը յարգելու նպատակ չունի, որով հակառակ անցնող երկու տարիներուն՝ ոչ մէկ բարեկարգում կատարուած է: Քրիստոնեայ հպատակներու, մասնաւորաբար հայերու վիճակը օր ըստ օրէ կը վատթարանայ: Հայկական նահանգներու մէջ կացութիւնը չափազանց տագնապալի կը դառնայ: Մեծ

պետութիւններն ալ, որոնք բարեկարգումներու հսկիչի պատասխանատուութիւնը ստանձնած էին, երկու տարի հետաքրքրութիւն իսկ չէին ցոյց տուած: Այդ իսկ պատճառով կը շարունակուէին հայոց հալածանքները, ինչ որ տեղի կու տար հայոց ապստամբութիւններուն:



Երբ Արեւմտահայաստանի գիւղացին կառավարութեան, վաշխառուին, պէյին, աղային կողմէ ոչխարի մը նման կը խուզուէր, կայսրութեան մայրաքաղաքը՝ Կ.Պոլիս ապրող հայն ալ ենթակայ էր այլազան հարկերու:

Հայերէն առաջին գիրքին՝ «Ուրբաթագիրք»-ին հրատարակութեան 400-ամեակին առթիւ, 1512-1912, Կ.Պոլսոյ մէջ 1912-ին հրատարակուած իր «Տիպ ու Տառ» հատորին «Կոստանդնուպոլիս» բաժնին մէջ, Թէոդրիկ (Թէոդորոս Լապչինեան, 1873-1928) ի մէջ այլոց կը ներկայացնէ տպարանատէր, հրատարակիչ, փորագրիչ, գրաձոյլ, նորատեսակ տառերու հնարիչ Պօղոս Արապեանը, որ ստեղծած է վրաց տպագիր տառերը, կատարելագործած է էջմիածնի տպարանը, ինչպէս նաեւ ստեղծած է թրքերէն «նեսիհ» եւ «թա'լիք» տառերը: Ծանօթութեան վերջաւորութեան կը տպէ Մահմուտ Բ.-ին՝ Մահմուտ իպնի Մուսթաֆա (Մուսթաֆայի որդի Մահմուտ) ստորագրութեամբ տուած «պերաթ»-ին խտամփոփ թարգմանութիւնը, ուր մէկ առ մէկ նշուած են այն բոլոր տուրքերը որոնք պոլսահայը կը վճարէր, եւ որոնց վճարումէն, իբր գնահատանք իր ստեղծած տառերուն, ազատ կ'արձակուէր Պօղոս, ինչպէս նաեւ իր զաւակները:

Ահա՛ այդ հրովարտակին՝ «պերաթ»-ին տուրքերու նշուած մասը.

«...Ուստի կը հրամայեմ յիշեալն իր 4 զաւակներով ճիգիէն (քրիստոնէից յատուկ տուրք մը) եւ այլ բոլոր տուրքերէն ազատ ըլլայ եւ հարկահաւաքներու կողմէ թեսքերէ (արտօնագիր) չպահանջուի իրմէ, նաեւ Փըչըլի (տակառ), թուլումի (տիկ), գազանի (կաթսայ) ... ինչպէս եւ երկսեռ ծառաներու տուրքերէն եւ քիւրէքճիի (բահ ու բրիչ) եւ կայսերական բանակին հարկերէն եւ Սալդուն պողչէսի գերծ կացուցուի խոտ ու յարդ հնձելէ եւ ատոնց վրայ հսկելէ ազատ ըլլայ. իր ուտելիքին, խմելիքին, հագնելիքին, սարը մէսթին, բապուճին, պատերազմական գործիքներուն, անկողինին, նաւակին, զաւակներուն տարազին, զգեստի մասին ո՛չ ոք միջամտութիւն ընէ եւ սպաներու կողմէ նեղը չդրուի ... իր բնակարանը սպաներու կողմէ ո՛չ ոք կարենայ մտնել. ծովով թէ ցամաքով ճամբորդութիւն ըրած ատեն՝ իրեն գիւրութիւն ընծայուի ... վտանգաւոր տեղերէ՛ սպաներու կողմէ վստահելի մարդեր իր քով դրուի, որպէսզի կարենայ ողջամբ ժամանէ որոշած վայրը»:



Պուլկարներու պաշտպան ու անոնց դաւանակից Ռուսիա, 24 Ապրիլ 1877-ի առաւօտուն, առանց իսկ պատերազմ յայտարարելու, Ռուսիոյ սահմաններէն Պուլկարիա կը մտնէ: Կը սկսի 1877-78-ի ռուսօսմանեան պատերազմը: Ռուսիոյ կովկասեան բանակը, հրամանատարութեամբ ծագումով հայ զօրավարներու՝ Յովհաննէս Լազարէֆ, Յակոբ Ալիսագով, Լորիս Մելիքով, Արշակ Տէր-Ղուկասով, կը գրաւէ Արթուինը, Արտահանը, Անին, Կարսը, Պաթումը, Պէյազիտը, եւ արեւմուտքի բանակն ալ մինչեւ Կ.Պոլսոյ արուարձաններէն Սան Սթեֆանօ (Եշիլքէօյ) կը հասնի: Ռուսերուն նեղուցներուն չափազանց մօտեցումը Անգլիոյ մտահոգութիւն կը պատճառէ եւ իր նաւատորմը Տարտանէլ (Չանաքքալէ) կը ղրկէ: 3 Մարտ 1878-ին կը ստորագրուի Սան Սթեֆանոյի դաշնագիրը, որու համաձայն պուլկարները կը ստանան ներքին ինքնավարութիւն՝ Օսմանեան Կայսրութեան ենթակայ պուլկար

իշխանի մը ղեկավարութեամբ:

Մեծ վեզիր Քեամիլ փաշա, պուլկարներուն ներքին անկախութիւն ստանալէն յետոյ, կ'ըսէ. «Եթէ Եւրոպիոյ մասին մէջ մեր ծոցը օձ սնուցինք, պէտք է որ նոյն յիմարութիւնը ընենք մեր Ասիական Տաճկաստանին մէջ: Խելօքութիւնը ջնջել, վերցնել է այն ամէն տարերքը, որ օր մը կրնան մեզ նոյն վտանգը ծնանիլ եւ օտարին ձեռնամխութեան առիթ եւ գործիք լինիլ: Հիմա, այս օր գոնէ Անգլիոյ շահերն կը պահանջեն որ Փոքր Ասիոյ (մենք եւ Անգլիա Հայաստան բառը ոչ միայն չենք ճանաչեր, այլ այդ անունը հնչող կզակները պէտք է ջախջախենք) մեր ունեցած երկիրները ազատ մնան օտարին միջամտութենէն եւ միջամտութեան ամէն առիթներէն, ուստի այդ սուրբ նպատակին համար պէտք է եւ պետական իրաւունքը կը պահանջէ որ ո՛րեւիցէ կասկածելի տարր անհետ ընենք, որպէսզի ապագան ապահովենք. ուրեմն այդ հայ ազգը վերցնելու, անհետ եւ անձեռ ընելու ենք: Եւ այդ ի գլուխ հանելու համար բան չի պակսիր մեզ. ամէն գործիք պատրաստ ունինք և Քուրդ, Չէրկէզ, կուսակալ, դատաւոր, հարկահան, ոստիկան, վերջապէս ամենայն ինչ. կրօնական պատերազմ մը կը հրատարակենք, եւ դիւրին պատերազմ այնպիսի ազգի դէմ՝ որ ոչ զէնք ունի, ոչ զինուորութիւն եւ ոչ ալ պաշտպան. երբ ընդ հակառակն, մեք զէնք էլ ունինք, զինուորութիւն էլ եւ աշխարհիս ամենէն մեծ տէրութեանց



մէկը՝ եւ ամենէն հարուստը մեզ նիգակից է եւ մեր Ասիական աշխարհին երաշխաւոր: Եւ եթէ այդ հայ ազգը բնաջինջ լինի եւ քրիստոնեայ Եւրոպա կրօնակից մը փնտռէ եւ չի գտնէ Տաճկական Ասիոյ մէջ, կը թողու գմեզ հանգիստ եւ այն ատեն կը զբաղինք ներքին գործերով եւ բարեկարգութեամբ: Ի՞նչ կը պակսի մեզ, և հո՞ղ, և մեր Ասիոյ երկրին տարածութիւնը միայն՝ գրեթէ չորս անգամ Ֆրանսայի չափ ընդարձակ է. ամէն տեսակ հարստութիւն, ամէն տեսակ կլիմա, ամէն տեսակ բերք, քաջ, պատերազմող, սակաւապէս ժողովուրդներ, որ երբեմն աշխարհք բոլոր սարսեր են, եւ ամենուն կապ, կեդրոնական կառավարութիւն նիւթական եւ աննիւթական տապարով զինեալ: Ան ատեն կրնանք մեր ձայնը բարձրացնել, ան ատեն կրնանք մեր հին փառքը կենդանացնել, մեր ելեւմտական վիճակը կանոնաւորել, մեր դատարանները օրինաւորել, արհեստներ, գիտութիւնք ծաղկեցնել, փոխանակ դաս առնելու, դաս տալ Եւրոպիոյ...» («Փորձ» Ազգային եւ Գրականական Միամսեայ Հանդէս, Տիւրիս, 1879, Գ. տարի, Յուլիս-Օգոստոս, էջ 204 եւ 205 և մէջբերուած է նոյնութեամբ): Հայկական Հարցը Սան Սթեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ յօդուածով պաշտօնապէս մաս կը կազմէ միջազգային դիւանագիտական յարաբերութիւններու օրակարգին՝ ըստ տուեալ պետութեան քաղաքական տեսութեան:

Անգլիոյ համար ան տիրանալ է Կիպրոսին ու Եգիպտոսին, Ֆրանսայի համար՝ Սուրիոյ, իսկ ցարական Ռուսիոյ համար ալ Կ.Պոլիսը եւ նեղուցները իր հակակռիւն ենթարկել:



Բանակցութիւնները կը կատարուին Տատեան ընտանիքի ապարանքին մէջ, օսմանեան պատուիրակութեան եւ ռուսական բանակի հրամանատար Նիքոլա Մեծ Դուքսի (Grand Duke Nicholas Nikolaevich of Russia, 1831-1891) միջեւ, Ներսէս Վարժապետեան Պատրիարքի ներկայութեամբ: Օսմանեան Կայսրութիւնը կը խոստանայ արեւելեան նահանգներու մէջ բարեկարգութիւններ կատարել: Ռուս բանակն ալ, արեւելեան նահանգներու մէջ իր

ներկայութեամբ, պիտի ապահովէ բարեկարգումներու գործադրութիւնը:

Ղուրանը եւ անոր վրայ հիմնուած միւսլիմանական օրէնսդրութիւնը ամբողջ աշխարհը բաժնած էր երկուքի՝ ուղղահաւատներ եւ անհաւատներ: Որով բարեկարգումները թրքահայաստանի հայ բնակչութեան համար չափազանց կենսական էին: Թուրքերու եւ քիւրտերու կատարած առեւանգումներն ու ոճրագործութիւնները չափ ու սահման չունէին: Արտը քաղել, բերքը հաւաքել՝ կառավարութեան միջերանցի պաշտօնեային ներկայութեան կարելի էր: 15 տարեկանէն մինչեւ 75 տարու իւրաքանչիւր այր մարդ ամէն տարի քէլլէ վերկիսի (գլխահարկ) պէտք է վճարէր, նաեւ հողի, անասունի... տուրք: Այդ տուրքերու գումարը ոմանց համար բաւականին բարձր կ'ըլլար: Անոնք, որպէսզի այդ տուրքերը կարենան վճարել, ծանր աշխատանքներով դրամ շահելու համար մեծ քաղաքներ կ'երթային: Անհաւատը պէտք է աշխատէր, պէտք է ծառայէր: Իշխող դասակարգը, ազատ ըլլալով իր հացը ճարելու հոգէն, կրցած էր մակաբոյժ կեանքը շարունակել իր ուզած կերպով: Զինուորական ծառայութիւնը եւ պետական պաշտօնէութիւնը պատուաւոր արհեստներ կը նկատուէին՝ վերապահուած միայն մահմետականներուն: Որով ոչմահմետական հայը գինուորական ծառայութեան չէր կանչուեր, սակայն պէտք է վճարեր պետելի ասկերիյէ (գինուորական փրկագին): 1914-ին հռչակուած օրէնքով մը՝ *Mukellefiyet-i Askeriye Kanun-i Muvakkati* (Զինուորական Պարտաւորութեան Առժամեայ Օրէնք), ոչմահմետականներն ալ գինուորագրուեցան: Դատարանները Շերիատ մահքեմեսի էին եւ իսլամ կրօնքի սկզբունքներուն համաձայն կը գործէին: Անդամներուն բոլորն ալ մահմետական հոգեւորականներ էին: Քրիստոնեաներու վկայութիւնը չէր ընդունուեր, ուստի քրիստոնեայ հայը օրէնքի պաշտպանութիւնը չէր կրնար վայելել: Երկու մահմետական վկայով հայ մը ամենածանր պատիժի ենթարկել՝ սովորական երեւոյթ մըն էր: Քաղաքին մէջ ձի հեծնելու իրաւունքը միայն օսմանցի իսլամին վերապահուած էր: Զէնքի գործածութիւնը արգիւրուած էր քրիստոնեայ ռայաներուն եւ բոլոր անոնց, որոնք Ալլահը չէին պաշտեր: Ռայաները մասնաւոր հագուստ պէտք է հագուէին, որպէսզի հրամաններ եւ կշտամբանք ընդունէին: Թուրքը իր եաթաղանին սրութիւնը կրնար հայու մը վզին վրայ փորձել:

Իւրաքանչիւր հասարակութեան մէջ ամէն մարդ իր կեանքը, գոյքը եւ պատիւը կարող է պաշտպանել երկու ձեւով՝ սեփական ոյժի եւ պետական իրաւունքի միջոցով: Հայ ռայան գրկուած էր այդ երկու միջոցներէն ալ: Ան գէնք կրելու իրաւունք չունենալով՝ հարկադրուած էր ենթարկուիլ ոտքէն մինչեւ գլուխը գինուած մահմետականին եւ գրկուած էր դատարաններու մէջ նոյնիսկ վկայ կարենալ ըլլալու տարրական իրաւունքէն:

Արեւելեան նահանգներուն մէջ կեանքը անհանդուրժելի էր:

Օսմանցին, մինչեւ 19-րդ դարու սկիզբը, Եւրոպայի քրիստոնեայ պետութիւնները արհամարհած էր, անոնց կարեւորութիւն չէր տուած: Անոնց հետ հաւասարէ հաւասար քաղաքական համաձայնութիւններ ստորագրել՝ իր կրօնական համոզումներուն եւ հասկացողութիւններուն հակառակ էր: Ինքզինք այնքան բարձր տեսած էր, որ եւրոպական լեզուներ սորվիլն իսկ իրեն վարկաբեկում նկատած էր:

19-րդ դարու երկրորդ կէսէն սկսեալ, օսմանեան բանակը արդիականացնելու համար կայսրութիւնը կը ստիպուէր եւրոպական գիտարուեստէն օգտուիլ: Սա՛ հաճելի երեւոյթ մը չէր: Ասիկա Արեւմուտքին գերակայութիւնը բացայայտօրէն ընդունիլ էր:

Օսմանցին Օսմանեան կայսրութեան ենթակայ քրիստոնեայ ազգի մը ինքնավար վիճակ ստանալու գաղափարին հետ երբեք չէ կրցած հաշտուիլ:

Օսմանեան կայսրութիւնը եւրոպական պետութիւններու հետ կնքուած համաձայնութիւններով հայերու համար բարեկարգութիւններ խոստանալով հանդերձ, զանոնք չգործադրելու համար միջոցներ փնտռած է: Ֆրանսացի Շոփել (*A. Schopell*) 1904-ին

հրատարակուած իր *The Reforms and the Protection of Christians in Turkey During 1673 Until 1904* անուն գիրքին մէջ ի մի հաւաքած է քրիստոնեաներու պաշտպանութեան համար ստորագրուած սուլթանական 645 հրամանագրեր, ծանուցագրեր, դաշինքներ, համաձայնութիւններ, շրջաբերականներ, որոնք երբեք լոյս աշխարհ չեն տեսած:

Հռչակուած օրէնքները որպէսզի կարելի ըլլայ օրէնք կոչել՝ նախեւառաջ անոնք պէտք է կիրարկման դրուին: Եւրոպացիներու աչքը շլացնելու համար պատրաստուած այս «օրէնք»-ները պետական աւագանիին եւ կրօնական դասուն համար Ղուրանի տոկմաներուն՝ վարդապետութիւններուն, սկզբունքերուն հակառակ էին: Ո՛չ այդ «օրէնք»-ները վաւերացնող սուլթանը եւ ո՛չ ալ գործադիր մարմինները զանոնք կիրարկելու պատրաստ էին: Այդ «օրէնք»-ները ի ցոյց մարդկանց կը յայտարարուէին՝ մնալու թուղթի վրայ: Որով մէկ կողմէ՝ առանց ազգի ու դաւանանքի խտրութեան հպատակներու հաւասարութեան յայտարարութիւններ, միւս կողմէ՝ հայ գիւղացիի կեանքին համար ամենաբարբարոս եւ դժնդակ պայմաններ: Մէկ կողմէ՝ թուղթի վրայ օրէնքով կեանքի, գոյքի, պատուի լիակատար ապահովութիւն, միւս կողմէ՝ իրականութեան մէջ՝ կառավարութեան յորդորանքներով հայ գիւղացիներու դէմ կազմակերպուած կոտորածներ, գոյքի յափշտակում, պատուի ու սրբութիւններու ամենաբիրտ ոտնահարում:

3 Նոյեմբեր 1839-ին հռչակուած «Թանգիմաթ Ֆերմանը»-էն մի քանի տարի յետոյ, Սուլթան Ապտիւլ Մեճիտ Ա. (1839-1861) հրատարակած հրովարտակին մէջ կը գրէ. «Մեզ տեղեկութիւն հասած է, թէ որոշ մարդիկ, չհասկնալով մեր ցանկութիւններուն իմաստը, կ'երեւակայեն, որ իբր թէ մեր պետութեան ներքին կարգը եւ քաղաքական դրութիւնը պէտք է փոխուի: Այդպիսի սխալ կարծիքներ հասարակութեան միտքը մթազցնելու կը ծառայեն»: Յայտնի է, թէ «Թանգիմաթ Ֆերմանը»-ով յայտարարուածները պարզապէս «շլացուցիչ խօսքեր» էին: Օսմանեան Կայսրութիւնը քաղաքականապէս, ըստ էութեան, կրօնատիրական բռնապետութիւն մըն էր, որուն օրէնսդրութեան եւ կառավարական գործունէութեան հիմքը Ղուրանն էր: Որով կարգերը փոխել կարելի չէր:

Պատմաբան Լէօ «Թուրքահայ Յեղափոխութեան Գաղափարաբանութիւնը» երկին Ա. հատորին մէջ կը գրէ. «...Իսկ Թուրքիայում ամենադժուարը, նոյնիսկ անհնարինը, հենց թղթից կեանքի մէջ անցնելն էր: Թանգիմաթ մնաց իբրեւ եւրոպականացման արտաքին կեղեւ, որ հարկաւոր եղաւ թուրք պետական մարդկանց՝ Եւրոպայի վստահութիւնը գրաւելու եւ նրանից պարտք վերցնելու համար»:

Հալէպի անգլիական հիւպատոսը Կ.Պոլսոյ դեսպանատան ղրկած տեղեկատուութեան մէջ կը գրէ. «Օրէնքի առջեւ քրիստոնեայ բնակչութեան հաւասարութիւնը, որ խոստացուած էր 1856-ի հաթիւթ հիւմայիլնով, այստեղ գոյութիւն չունի»: Կարնոյ (Էրզուրում) փոխհիւպատոսն ալ կը գրէ. «Մահմետականներու համար երկու գործողութիւն միանգամայն անընդունելի են՝ քրիստոնեաներու առջեւ ոտքի կայնիլ եւ քրիստոնեաներուն թոյլ տալ դատարաններուն մէջ մահմետականներուն դէմ վկայութիւն ընել: Ասոնք կրօնական տոկմաներ՝ կանոններ են... Ես հարցուցի միւսլիման իրաւագէտներու եւ անոնք ըսին, թէ «ատոնք կրօնական տոկմաներ են՝ հիմնուած Ղուրանի սկզբունքներուն վրայ եւ եթէ նորին մեծութիւն սուլթանը այդ սկզբունքներուն հակառակ հրովարտակ հրապարակէ, ամբողջ մահմետական բնակչութիւնը կը հրաժարի անոր ենթարկուելէ»: Այդպիսի հրովարտակ կարող է ապստամբութեան պատճառ ըլլալ»:

Թրքական օրէնսդրութեան մէջ արտայայտուած առանց դաւանանքի խտրութեան իրարու հաւասարութիւնը գործնականի մէջ չէր կիրարկուեր:

Ճշմարտութիւններու խեղաթիւրումը պետական քաղաքականութիւն էր:



Մեծն Բրիտանիա համոզուած էր, որ Օսմանեան Կայսրութիւնը վերջնականապէս կը քայքայուէր: Եթէ Վուսիօրն ու Տարտանէլը Ռուսիոյ հակադէմոստրացիան, ռուսերը կրնային այդ նեղուցները փակել ու Սեւ Մովը կը դառնար ռուսական լիճ, ինչպէս նաեւ ռուսական նաւատորմը առանց դժուարութեան կրնար Միջերկրական Մով իջնել: Իր «Հնդկաստանի Ճամբայ»-ի ապահովութեան համար 4 Յունիս 1878-ին Սուլթանին հետ եղած գաղտնի պայմանագրութեամբ մը, 3 Մարտ 1878-ին ստորագրուած Սան Սթեֆանոյի դաշնագրէն երեք ամիս յետոյ, կը տիրանար Կիպրոս կղզիին, խոստանալով արգելք ըլլալ արեւելեան նահանգներու մէջ ռուսերու ազդեցութեան զօրացման:

Մեծն Բրիտանիոյ ճնշումներով, 13 Յունիս 1878-ին՝ Սան Սթեֆանոյի դաշինքէն չորս ամիս յետոյ, կը գումարուի Պեռլինի Վեհաժողովը, ուր Պալքաններու եւ արեւելեան նահանգներու վրայ ռուսերուն ունեցած ազդեցութեան վերջ կը տրուի: Սան Սթեֆանոյի համաձայնութեան 16-րդ յօդուածը, ըստ որու ռուսական բանակի հսկողութեամբ պիտի կատարուէին բարեկարգութիւնները, կը փոխուի 61-րդ յօդուածի, եւ փոխանակ ռուս բանակի ներկայութեան, բարեկարգումներու գործադրութեան հսկիչ կ'ըլլան Եւրոպայի բոլոր պետութիւնները՝ առանց ֆիզիքական ներկայութեան:

Այս խմբային խոստումը առանձնապէս ոչ մէկ պետութեան պարտականութիւնն ու պատասխանատուութիւնն էր, ուստի հսկիչներէն ոչ մէկը կը հետապնդէ բարեկարգումներու գործադրութիւնը, որով այս յօդուածն ալ գործադրութեան չդրուած համաձայնութիւններու կարգին կը դասուի: Անգլիոյ Անատոլուի գլխաւոր դեսպան Թ. Վ. Ուիլսոն իր կառավարութեան ղրկած 16 Յունիս 1880 թուակիր տեղեկատուութեան մէջ կը նշէ, թէ Թուրքիոյ վրայ Եւրոպայի հսկողութիւնը անհրաժեշտ է եւ բարեկարգումներու գործադրութեան համար ալ արտաքին ճնշումը՝ հարկաւոր:

Սուլթան Համիտ «Կը մեռնիմ եւ սակայն Պեռլինի Վեհաժողովի 61-րդ յօդուածը գործադրութեան չեմ դնէր» ըսած է:

Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետերէն Լոյս ձորճ (Lloyd George) իր յուշերուն մէջ, ակնարկելով Պեռլինի Վեհաժողովին, հետեւեալը կը գրէ. «Եթէ մեր չարաբաստիկ միջամտութիւնը չըլլար, 1878-ին, Սան Սթեֆանոյի դաշնագրով, հայեր կ'անցնէին ռուսերու պաշտպանութեան տակ: Հայաստան մեր գոհն է: Ռուսերը ստիպուած էին հեռանալու. դժբախտ հայերը նորէն ճգմուեցան զիրենք հինէն ի վեր կեղեքողներուն ոտքին տակ»: Մեծն Բրիտանիոյ քաղաքագէտներէն Լորտ Շերպրուք (Lord Sherbrooke) ալ 1878-ին արտասանած մէկ ճառին մէջ կ'ըսէ. «Անգլիական քաղաքականութիւնը Թուրքիոյ քրիստոնեաներուն համար փակեց դժոխքէն դուրս գալու ելքը»:

Պեռլինի Վեհաժողովէն (13 Յունիս 1878) երկու տարի յետոյ, մեծ պետութիւններ 11 Յունիս 1880-ին, առանձին-առանձին, նոյն պարունակութեամբ Օսմանեան Կայսրութեան հետեւեալ ծանուցագիրը կու տան, ուր բազմակէտերու (.....) տեղերը գրուած են ծանուցագիրը տուող տէրութեան անունը:

«1878 թուականի Յունիսի 13-ին Բ. Դուռը Պեռլինի Վեհաժողովի 61-րդ յօդուածի համաձայն պարտաւորուած է հայերու բնակած նահանգներուն տեղական պայմաններուն համապատասխան վարչական բարենորոգումներ եւ բարելաւումներ մտցնել առանց յետագայ յապաղումներու, պաշտպանել այդ ժողովուրդներու անվտանգութիւնը քիւրտերու եւ չէրքէզներու բռնութիւններէն ու հարստահարութիւններէն եւ համապատասխան միջոցառումներու մասին պարբերաբար հաղորդել տէրութիւններուն, որոնց վրայ պարտաւորութիւն է ինկած հետեւելու անոնց կատարմանը:

«...Կառավարութեանը որքան յայտնի է, Բ. Դուռը երբեք չէ յայտնած իր կողմէ ձեռք առած միջոցներու մասին:

«Տէրութիւններու գործակալներուն ղրկած բոլոր զեկուցումները կ'ապացուցանեն, որ այդ նահանգներու դրութիւնը ծայրայեղօրէն ողբալի է, եւ կառավարութիւնը կարող չէ թոյլ տալ որ Պեռլինի Վեհաժողովին բարեկարգումներու վերաբերող այդ կէտերը մնան որպէս մեռեալ տառ: Համոզուած ըլլալով, որ տէրութիւններու միատեղ գործունէութիւնը կարող է հարկադրել Բ. Դրանը կենսագործելու իր պարտաւորութիւնները, կառավարութիւնը, որպէս Պեռլինի համաձայնութիւնը ստորագրող, իրեն հարկադրուած կը համարէ պահանջելու այդ համաձայնութեան 61-րդ յօդուածը լիովին եւ անյապաղ կենսագործելու եւ նորին սուլթանական մեծութեան կառավարութիւնը կը հրաւիրէ, համաձայնութեան համաձայն, հաշուետուութիւն ներկայացնել իր ձեռնարկած միջոցառումներու մասին»:

Օսմանեան կառավարութիւնը, տառացիօրէն նոյն այս ծանուցագրին, արտաքին գործոց նախարար Ապիտին փաշայի ստորագրութեամբ, կացութեան իսկական վիճակը առժամայէս քողարկող պատասխան մը կը յօրինէ: Փաշան կը գրէ, թէ կառավարութիւնը կը ծրագրէ լուրջ բարենորոգումներ կատարել այդ վիլայեթներուն (նահանգներուն) մէջ. նշանակուած է յատուկ յանձնաժողով՝ ուսումնասիրելու բարենորոգումներու հարցը: Յանձնաժողովը արդէն իսկ գործի լծուած է եւ որոշ բան արդէն ձեռնարկուած է, օրինակ, նիզամական դատարանը անջատուած է գործադիր վարչութենէն, հարկերու եւ մանաւանդ տասանորդի բաշխման ձեւը կը բարելաւուի, այդ տեղերը կը կազմակերպուի համապատասխան ոստիկանութիւն: Պեքիր փաշան ղրկուած է որպէսզի տեղւոյն վրայ ոստիկանութեան վիճակը ստուգման ենթարկէ: Փաշան պատասխան ծանուցագիրը կ'աւարտէ հետեւեալ պարբերութեամբ. «Ձերդ գերագանցութիւն, վերջացնելով՝ ես պէտք է դրականօրէն հաստատեմ, որ Վանի, Տիարպեքիրի, Պիթլիսի, էրզուրումի, Սվասի հայ բնակչութեան պաշտօնական ցուցակագրութիւնը հետեւեալ արդիւնքը տուած է. հայերու թիւը ամբողջ բնակչութեան համեմատութեամբ կը հասնի 17 առ հարիւրի, միւս ոչ-մահմետական համայնքինը՝ 4 առ հարիւրի, իսկ միւսլիմաններունը՝ 79 առ հարիւրի»:

Տէրութիւններու դեսպանները այս պատասխանը կը ղրկեն իրենց համապատասխան հիւպատոսներուն՝ տեղւոյն վրայ ստուգելու անոր ճշմարտութիւնը:

Բոլոր պատասխանները միաբերան կը վկայեն, որ Բ. Դրան պատասխանին մէջ յիշատակուած բարեկարգումները իսկութեան մէջ գոյութիւն չունին, յանձնաժողովը իսկապէս նշանակուած է, բայց այդ եղած է պարզապէս անուանական եւ որեւէ գործ չէ ձեռնարկած, քանի որ այդպիսի յանձնարարութիւն չէ ստացած: Նիզամական դատարանները գործադիր վարչութենէն վաղուց անջատուած են եւ բարեկարգումներու հետ որեւէ առնչութիւն չունին, իսկ այդ անջատման հետեւանքը հայ բնակչութեան համար եղած է բացասական: Ո՛չ հարկերու ու տասանորդի բաշխման ձեւի բարելաւումը, ո՛չ ալ ոստիկանութեան կազմակերպման մասին հաւաստիացումները իրականութեան հետ որեւէ մէկ առնչութիւն ունին, եւ այդ բոլորը լոկ երեւակայական ու սուտ տեղեկութիւններ են: Ճիշդ է, թէ Պեքիր փաշա այդ վիլայեթները ղրկուած է, բայց ան կարող չէր բարեփոխութիւններու ենթարկել գոյութիւն չունեցող հաստատութիւնները:

Հիւպատոսներու հաւաքած տեղեկութիւններէն ի յայտ կու գար, որ Բ. Դրան պատասխանը սկիզբէն միմչեւ վերջ հիմնուած էր գոյութիւն չունեցող «տուեալներ»-ու վրայ: Եւ ամենամեծ սուտն ալ վերջին պարբերութիւնն էր, որովհետեւ իսկութեան մէջ որեւէ «պաշտօնական ցուցակագրութիւն» չէր կատարուած եւ այդ տեղեկութիւնները յօրինած էին տեղական վարչութիւնները եւ ատոնք մտած էին թրքական սալնամէներուն՝ տեղեկագիրներուն մէջ:

Օսմանեան կառավարութեան տուած պատասխան նոթային մէջ արտայայտուած «հաշուետուութեան» առթիւ հիւպատոսներու տուած տեղեկութիւններն ու պարզաբանութիւնները

ապացոյց էին, որ թրքական կառավարութիւնը մտադիր չէր հայկական նահանգներուն մէջ որեւէ բարեկարգում կատարել, այլ կ'աշխատէր հարցը ձգձգել եւ քնացնել:

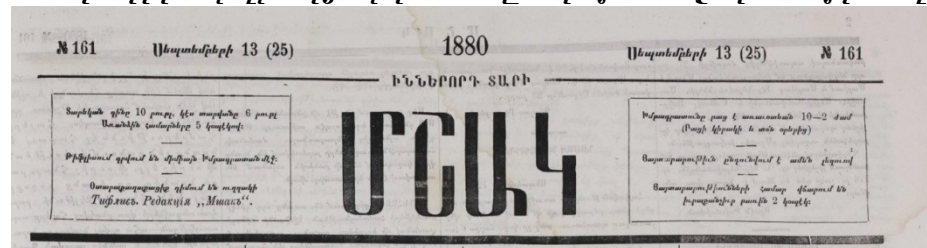
Իրողութիւնները բացարձակապէս խեղաթիւրուած էին: Ասիկա պետական քաղաքականութիւն էր:

Սան Փեթերսպոլի մէջ հրատարակուող «Գոլոս» թերթի 20 Օգոստոս 1880 օրուայ թիւին մէջ, հրգուրումէն ղրկուած անստորագիր



թղթակցութիւն մը թարգմանաբար կը հրատարակուի Թիֆլիսի «Մշակ» թերթի 5 (17) Սեպտեմբեր 1880 օրուայ 155 թիւին մէջ: Անանուն թղթակիցը ռուս բանակին հրգուրումէն քաշուելէն ետք տեղւոյն հայերուն կենցաղին մասին տեղեկութիւն տալէ յետոյ՝ կը գրէ. «Առհասարակ հրգուրումի վիճակէն հայերը սառը (դաշոյնային և Ա.Ք.) եւ հրաճիզ գէնքի բաւական մեծ պաշար ունեն: Այս պատճառով նրանց յարաբերութիւնները թիւրքերի հետ այժմ բոլորովին փոխվել են: Ինձ ասացին որ հայերը զինաւորված ընկերութիւններ են կազմակերպել, որոնք ուշադրութեամբ հետեւում են անցքերի զարգանալուն, որպէս զի հարկաւոր դէպքում իրենց օգնութիւնը աւելի իրական եւ օգտաւէտ դարձնեն...» («Մշակ»-էն նոյնութեամբ ընդօրինակուած):

Վիեննայի Politische Correspondenz թերթի 24 Օգոստոս 1880 թիւին մէջ ալ դարձեալ հրգուրումէն ղրկուած անստորագիր թղթակցութիւն մը կայ: «Մշակ» այդ ալ թարգմանաբար իր 13 (25) Սեպտեմբեր 1880 օրուայ 161 թիւին մէջ կը տպէ:



Յօդուածագիրը ի մէջ այլոց կը գրէ. «Երեւելի եւ ամենից յարգված Պապիկ իշխանը առաջնորդում է ապստամբներին, որոնք այժմ իրանց յարձակումներով սարսափի մէջ են ձգել Վերին-Հայաստանի կողմերը: Մի ուրիշ շարժման կենտրոնը գետեղված է Հին-Բայազէդի հարաւային կողմերում: Ապստամբուած հայերի զօրաբաժինը ամենասաստիկ կերպով ուժ եւ զօրութիւն է ստանում: Սկզբում 1.200 հոգուց բաղկացած մի խումբը, որ դուրս էր եկել Մուշի գաւառից, մինչեւ Հին-Բայազէդին մօտենալը, այնքան բազմացաւ, որ նրանց թիւը հասաւ 2.800 հոգու, որոնք արդէն սկսել են գործը: Վանից հաղորդում են, որ այս ապստամբները այրեցին եօթը քրդաբնակ գիւղ: Այդ շարժման տարածուելու օգտին պիտի նպաստէ եւ այն նշանաւոր իրողութիւնը, որ Զուլամէրիկի կողմերում նոյնպէս ապստամբուեցան հայերը (գլխաւորապէս նեստորական աղանդի): Նրանք հանդիսաւոր կերպով ընդունեցին հռչակաւոր Մար-Շիմօնին որպէս իրանց քաղաքական եւ զինուորական գլխաւոր, եւ երդուեցան անպայման կերպով հնազանդիլ նրան մինչեւ մահ» («Մշակ»-էն նոյնութեամբ ընդօրինակուած):

Այդ «ապստամբութիւնները» իրականութեան հետ որեւէ առնչութիւն չունէին եւ յօրինուած էին, քանզի նեստորական հայեր գոյութիւն չունէին եւ Մար Շիմօնը ասորիներու հոգեւոր պետն էր եւ ոչ թէ հայ մը:

Եւրոպական թերթերու վերեւ նշուած անստորագիր լուրերը դեսպաններու վրայ որեւէ ազդեցութիւն չեն գործեր, որովհետեւ անոնք գիտէին, թէ այդ լրատուութիւնները

սուլթանական պալատին կը յօրինուէին: Էրզուրումի դէպքերը «մի քանի հայերու» կողմէ կազմակերպուած ընդհարումներ չէին, այլ էին թրքական կառավարութեան կողմէ կազմակերպուած գրգռութիւններ եւ ջարդեր:



1895-էն մինչեւ Մարտ 1896 Սեբաստիոյ (Սիվաս) մէջ Ֆրանսայի փոխ-հիւպատոսն է Մորիս Գարլիէ (Maurice Carlier): Մորիս եւ իր կինը՝ Էմիլի (Emilie) ունին իրենց այդ օրերու օրագրութիւնները: Ֆրանսա վերադառնալէ ու Մորիսի մահէն յետոյ, Էմիլի զանոնք հրատարակութեան կը պատրաստէ, որոնք լոյս կը տեսնեն Ֆրանսական «Երկու Աշխարհ» ամսագրին մէջ:

Էմիլի Գարլիէ այդ օրագրութիւններուն մէջ պատերազմական իրողութիւնները ճշգրտօրէն կը նկարագրէ, ինչպէս նաեւ կոտորածի օրերուն կը ցուցաբերէ քաջութիւն ու անձնուիրութիւն: Առ այդ, 15 Յունուար 1903-ին, կ'արժանանայ L'ordre national de la Légion d'honneur շքանշանին:

Էմիլի Գարլիէի այդ գրութիւնը, աւելի յետոյ, որպէս գիրք կը հրատարակուի Փարիզ, 1903-ին՝ Au Milieu Des Massacres խորագրով, իսկ հայերէն թարգմանութիւնն ալ՝ «Կոտորածներու Մէջ», Երեւան, 2010-ին:

Էմիլի Գարլիէ Նոյեմբեր ամսուայ օրագրութիւններուն մէջ կը գրէ. «Մեզի հասած տեղեկութիւնները կը վկայեն, որ հայերը չեն ըմբոստացած, այլ իրենք՝ մահմետականները զանոնք կը սպաննեն եւ կը թալանեն: Գարահիսարը, Ջարան, Տիվրիկը կրակներու մէջ են: Այնտեղ բոլորը կոտորեցին, բացի փլատակներու մէջ մնացած մի քանի հարիւրի հասնող շատ փոքր երախաներէն: Անոնք ալ շուտով անօթութենէ կը մեռնին, եթէ զազանները զանոնք արդէն չեն յօշոտած: ...Շուկայէն մեծ քանակութեամբ պաշար գնեցինք, որովհետեւ թալան կայ եւ գրեթէ բոլոր խանութները հայկական են: ...Շուկային մէջ բոլորը սպաննեցին: Ոչ մէկ հայ մնաց: ...Առաւօտը լարուած կ'անցնէր: Ամէնուրեք մեռեալներ կային ու թալան: Անոնք զինուորներ չէին, այլ դուրսէն եկած լեռնականներ: Կ'երեւի գետի ափերը ծածկուած էին դիակներով: ...Գիւղերու մէջ կոտորածները կը շարունակուին: Ըստ մեր հաշիւներուն, Սիվասի մէջ 1.500 մարդ սպաննուած, 300 խանութ, 400 կրպակ ամբողջովին քարուքանդ եղած է: Ողջ մնացածներու թշուառութիւնը անտանելի է: ...Վերջապէս Ֆրանսական թերթերը մեզ հասան, պատմելով կոտորածներու մասին: Ահա թէ ինչ կ'ըսեն Սիվասէն. «Հայ ապստամբները դաւաճանաբար յարձակեցան համիտականներու վրայ: Անոնք պարտութիւն կրեցին»: ...Պատահաբար կ'իմանամ, որ Էրզուրումի մէջ կոտորածները սկսած են: ...Մարդասպանները Էրզուրումի մէջ չլսուած ձեռով սկսան: Իր իսկ աշխատասենեակին մէջ անոնք մորթեցին քաղաքապետարանի մէկ հայ պաշտօնեան, ապա մօրուքը սափրեցին, դէմքը ներկեցին: Յետոյ զինքը թուրքի նման զգեստաւորեցին եւ դիակը ամբողջ քաղաքին մէջ պտըտցուցին «վրէ՛ժ, վրէ՛ժ» ուռնալով: Ժողովուրդը անմիջապէս ոտքի ելաւ»:

Էմիլի Գարլիէի օրագրութիւնը անգամ մը եւս կու գայ ցոյց տալու, թէ թուրքը իրողութիւնները կը խեղաթիւրէ: Իր կատարած կոտորածները կը վերագրէ հայոց:



7 Սպտեմբեր 1880-ին, վեց պետութիւններ՝ Անգլիա, Աւստրո-Հունգարիա, Գերմանիա, Իտալիա, Ռուսիա եւ Ֆրանսա միասնաբար նոր ծանուցագիր մը կը պատրաստեն, որ սուլթանական կառավարութեան կը յանձնուի Սեպտեմբեր 11-ին: Հոն կ'ըսուի, թէ «...Բ. Դուռը չ'ընդունիր անիշխանութեան այն աստիճանը, որ կը տիրապետէ այն նահանգներուն

մէջ եւ հարցերու դրուածեան այն լրջութիւնը, որու շարունակումը, ամենայն հաւանականութեամբ, կարող է յանգիլ այդ լայնածաւալ շրջաններու ամբողջ քրիստոնիայ բնակչութեան ոչնչացման»:

Նոյն ծանուցագրին մէջ շատ ուշագրաւ է հետեւեալ պարբերութիւնը. «Բ.Դուռը կը ցանկայ միատեսակ կազմակերպութիւն տալ ինչպէս քիւրտերուն, այդպէս ալ հայերուն: Ամենէն առաջ անհրաժեշտ է, ըստ հնարաւորութեան, զանոնք վարչականօրէն բաժնել այն պատճառով, որ անհնարին է միեւնոյն օրէնքները գործադրել նստակեաց եւ կիսաթափառական ցեղերու համար: Համայնքներու եւ ընդհանրապէս վարչական խումբերու բաժանումը պէտք է կատարուի այնպէս, հայերը կամ, անհրաժեշտութեան պարագային, հայերը եւ թուրքերը իմբաւորել, առանձնացնելով քիւրտերէն: Բացի ատկէ, թափառական քիւրտ տարրը, որ կ'ապրի լեռները եւ հայերով բնակուած հովիտները կ'իջնէ այնտեղ անկարգութիւններ կատարելու, պէտք է մտցուի իւրաքանչիւր համայնքի բնակչութեան թիւը որոշող ցուցակներու մէջ: ...Անհրաժեշտ է քիւրտերը հանել այդ ցեղերու շարքէն, որոնք ենթակայ են հայ բնակչութեան խոստացուած բարեկարգումներուն եւ անոնց տալ յատուկ կարգավիճակ՝ համապատասխան իրենց նախնական ու ռազմատենչ բարքերուն: Նստակեաց եւ վաչկատուն այդ երկու տարրերու վերաբերեալ ստորագրեալներս մեր համոզումը կը յայտնենք, որ բոլոր այն հարկադիր ճրի աշխատանքները, որոնց հայերը կ'ենթարկուին քիւրտերէն, ոչ թէ իրաւունքի սկզբունքով՝ այլ արմատաւորուած չարաշահութիւններու միջոցով, պէտք է վերջ տրուին»:

Այս ծանուցագրին մէջ արծարծուած պահանջները կը բխէին հայ ռայայի վիճակին բնականացման անհրաժեշտութենէն, որ ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ պետութեան սահմաններուն մէջ հայերու կեանքի, գոյքի եւ պատուի ապահովութիւնը, ինչպէս ապահովուած էր մահմետական հպատակներունը:

Պեռ լինի Վեհաժողովի ընթացքին, բարենորոգումներու չգործադրուելու պարագային անոնց կիրարկումը ապահովելու համար պատժամիջոցներ չէին ճշդուած, որով պահանջներու գործադրութիւնը ապահովել կարելի չէր:

Ի պատասխան միասնական ծանուցագրին, Բ. Դուռը, 3 Հոկտեմբեր 1880-ին, 7 յօդուածէ բաղկացեալ սնամէջ յայտարարութիւն մը կը կատարէ, ուր կ'ըսուի, որ բոլոր կարգադրութիւնները եւ նշանակումները պիտի կատարուին կեդրոնէն՝ համապատասխան գոյութիւն ունեցող յատուկ օրէնքներուն:

Այս յայտարարութենէն յայտնի կ'ըլլար, թէ կառավարութիւնը բարեփոխութիւններ կատարել չէր նախատեսեր: Թրքական կառավարութիւնը համոզուած էր, որ եթէ ինք շարունակէ ընդդիմանալ Պեռլինի 61-րդ յօդուածի իրագործման, Եւրոպան անոր իրագործման չէր դիմեր:

Հիւպատոսական տեղեկատուութիւններէն կը հասկցուի, որ եթէ տարի մը առաջ չկար ո'չ կեանքի, ո'չ գոյքի ապահովութիւն, ապա այժմ աւելի քիչ էր: Եթէ առաջ աղքատութիւն կար, այժմ ատիկա աւելցած էր: Արդարադատութեան մասին յիշողութիւն իսկ չկար: Ոճիրները, կաշառակերութիւնները եւ բռնութիւնները շատցած էին: Ամբողջ բնակչութիւնը լիակատար յուսահատութեան մէջ էր: Կառավարութիւնը փոխանակ այդ դժբախտութիւններուն առաջքը առնելու միջոցներ փնտռելու, մտահոգուած էր հայերու սանձահարումով՝ քիւրտերը անոնց դէմ գրգռելով եւ անոնց բաժնելով հրացաններ, շարունակելով հայերուն արգիլել զէնք կրել՝ նոյնիսկ սեփական պաշտպանութեան համար: Տրտունջները կամ բողոքի որեւէ ձեւ, ըստ թրքական կառավարութեան, կը նկատուէր ապստամբութիւն, եւ առանց որեւէ հիմքի՝ հայերը կը զրկուէին անձնական ազատութիւններէ, բան մը, որ կ'աւելցնէր դժգոհութիւնները եւ մահմետականներու ու քրիստոնեաներու միջեւ թշնամական

զգացումներ կը յառաջացնէր:

Ուրիշ հիւպատոս մը կը տեղեկացնէ, թէ իր գտնուած տեղի հայերուն խռովութեան ձգտման, կամ ապստամբութեան ծրագիր պատրաստելու կարծիքը հիմքէ զուրկ է եւ անոնք այդպիսի մտադրութիւն մը իրականացնելու հնարաւորութենէն ալ զուրկ են: Տեղւոյն հայերը ամենախաղաղ ժողովուրդն են: Անոնք զէնք իսկ չունին: Այնուհանդերձ թրքական իշխանութիւնները յամառօրէն այնպէս կը գործեն, որ կարծես թէ ապստամբութիւն մը կը սպառնայ իրենց:

Ըստ Ռուսիոյ Կ.Պոլսոյ դեսպանութեան ստացած ստոյգ տեղեկութիւններուն, 1890-ի Յունիսի սկիզբներուն թուրք զաղտնի ոստիկանութիւնը, իր գործակալներուն միջոցաւ, տեղեկութիւն կը ստանայ, որ իբր թէ էրզուրումի Սանասարեան դպրոցին եւ հայոց մայր եկեղեցւոյն ու առաջնորդարանին մէջ թաքցուած է մեծ քանակութեամբ հրացան եւ համապատասխան քանակութեամբ փամփուշտ: Դպրոցը, եկեղեցին ու առաջնորդարանի բոլոր շէնքերը ամենախիստ խուզարկութեան կ'ենթարկուին: Մէկ հատ իսկ հրացան չի գտնուիր: Խուզարկութեան ժամանակ սրբութիւններուն հանդէպ եղած անվայել վարուելակերպը, բնականաբար, Վանի եւ Մուշի հայերուն մօտ բուռն վրդովմունք կը յառաջացնէ: Բայց գործը իշխանութիւններուն նկատմամբ բացայայտ դիմադրութեան չի հասնիր: Բայց էրզուրումցիները, ենթարկուելով այդ գրգռութեան, խանութպաններն ու արհեստաւորները, որպէս բողոքի նշան, քանի մը օր իրենց խանութները եւ արհեստանոցները չեն բանար ու կը հաւաքուին եկեղեցւոյ բակը: Կառավարութիւնը ատիկա յեղափոխութիւն նկատելով տեղացի ժողովուրդը կը գրգռէ՝ ըսելով, թէ հայեր ապստամբութեան կը պատրաստուին: Վալին շրջապատել կու տայ առաջնորդարանը: Մահմետական ամբօրը, ծպտեալ զինուորներու առաջնորդութեամբ, կը յառաջանայ դէպի եկեղեցւոյ բակը: Հայոց մէկ մասը իսկոյն կը ցրուի: Մնացողներ՝ իրենց այդ տարրական իրաւունքին ոտնահարուելուն դէմ կը բողոքեն: Զինուորներուն կը տրուի զանոնք ցրուելու հրաման: Զինուորներ հայոց վրայ սուիմներով կը յարձակին: Վրայ կը հասնի մոլեգնած խուժանը եւ կը սկսի հայոց ջարդը: Սպաննուածներու եւ վիրաւորներու թիւը 200-ը կ'անցնի: Պատրիարք Խորէն Արք. Աշրգեան (1888-1894) յատուկ խնդրագիր կը ներկայացնէ սուլթանի առաջին քարտուղարին: Մանրամասնօրէն կը նկարագրէ իր հօտին տառապանքները եւ խոր վիշտ կը յայտնէ, որ նոյնիսկ տաճարները կառավարութեան համար կասկածելի վայրեր կը նկատուին եւ ուր պահուած զէնքեր կը փնտռուին: Թէեւ խնդրագիրը կ'ընդունուի, սակայն ոչ մէկ հետեւանք կ'ունենայ:

Երբ դէպքերը եւրոպական մամուլի մէջ արձագանգ կը գտնեն, Բ. Դուռը, հարկադրուած, իր օտար երկիրներու ներկայացուցիչներուն յատուկ շրջաբերական կը ղրկէ, ուր էրզուրումի դէպքերը շրջուած կը ներկայացուին: Ռուսիոյ դեսպանը իր 21 Յունիս 1890 թուակիր եւ 89 թիւը կրող զեկուցագրին մէջ կը գրէ. «Դէպքերը շարադրուած են խեղաթիւրուած եւ կապակցութենէ զուրկ: Բ. Դրան հաղորդակցութենէն այնպէս կը հետեւցուի, թէ տուժած հայերը իրենց ցեղակիցները վիրաւորած ու սպաննած են»:

Դեսպանները օսմանեան կառավարութեան ամէն ինչ խեղաթիւրող քաղաքականութեան լաւագոյնս տեղեակ են:

Այդ օրերու Անգլիոյ հիւպատոսը կը գրէ. «Սոյն թուականի Յունիս 20-ին մահմետականներու ամբօրը էրզուրումի փողոցներուն մէջ յարձակեցաւ անպաշտպան հայերու վրայ եւ անոնցմէ շատերը սպաննեց ու վիրաւորեց, միեւնոյն ժամանակ կողոպտեց անոնց տուներն ու խանութները, բայց մինչեւ այժմ, ինչքան ինծի յայտնի է, յանցաւորները հետապնդելու համար ոչ մէկ միջոցի ձեռնարկուած է: Խանութպաններէն ոմանք նահանգապետին զանգատ յայտնած են: Ան ալ զանոնք գլխաւոր դատախազին ղրկած է: Խանութպանները անոր յայտ»

նած են յանցագործներուն եւ վկաներուն անունները: Յանցագործները կը ձերբակալուին, բայց յաջորդ օրն իսկ ազատ կ'արձակուին: Բայց երբ քրիստոնեաներ կը ձերբակալուին, կը բանտարկուին, հակառակ այն իրողութեան, որ անոնց դէմ որեւէ մեղադրանք ցոյց չէ տրուած»:

Ռուսիոյ դիւանագիտական ներկայացուցիչը 8 Նոյեմբեր 1890 թուակիր եւ 154 թիւը կրող գեկուցումին մէջ կը գրէ. «Հայ գիւղացիական բնակչութեան դրութիւնը այս ժամանակի ընթացքին իսկապէս զգալիօրէն փոխուած է դէպի վատը...: Հիւպատոսները դեսպանատուն կը ներկայացնեն թուրքերու եւ քիւրտերու կողմէ կատարուող սպանութիւններու, կողոպուտներու եւ բռնութիւններու երկար ցուցակներ»:

Սամսունի հիւպատոսի գեկույցին մէջ գրուած է. «Եռգլաթի ունեւոր հայերէն ձերբակալուած է 150 անձ, իսկ Կեսարիոյ մէջ՝ մինչեւ 160»: Անկորայի մէջ 17 մարդ դատապարտուած է, որոնցմէ 5-ը՝ կախաղանի, 12-ը՝ ցմահ տաժանակիր աշխատանքի:

Մեծ վեզիր ձեւաթ փաշա բոլոր վիլայեթներու վալիներուն յատուկ շրջաբերական կը դրկէ, անոնց պատուիրելով ամէն միջոց առնել, որպէսզի օտարերկրացիներ իրողութիւններուն չկարենան իրագեկ դառնար:

Քօղարկել ամէն ինչ, խեղաթիւրել իրողութիւնները՝ բոլոր ժամանակներու համար թրքական անփոփոխ քաղաքականութիւն մըն էր:

1893 եւ 1894 թուականներու ամառը Սասունի մէջ տեղի կ'ունենան շարժումներ: Սասունը անառիկ լեռնային երկիր մըն է, որ կը գտնուի Մուշէն դէպի հարաւ՝ Պիթլիս նահանգին մէջ: Երկրին բնակիչները հայերն ու քիւրտերն էին: Անոնց շէյխերն ու աշիրեթապետերը ժէ. դարէն ի վեր կ'օգտուէին «թիմար»-ի հողային իրաւունքէն եւ մինչեւ ժթ. դարու վերջերը կ'օգտուէին անկէ եւ իրենք զիրենք կը համարէին թրքական իշխանութիւններէն անկախ: Հայերն ալ նոյնպէս գրեթէ կապ չունէին թրքական իշխանութեան հետ: Անոնք դարերէ ի վեր իրենց հարկերը եւ պարհակները (պարտադիր աշխատանք, կամ փոխան վճարումի) քիւրտ ցեղապետներուն կը վճարէին:

Ըստ Կ.Պոլսոյ ռուսական դեսպանութեան գլխաւոր քարտուղարին պատրաստած գեկուցագրին՝ «Այդ վայրենի եւ անառիկ երկիրը, շնորհիւ բնութեան պայմաններուն, հայերը մինչեւ վերջին ժամանակները շատ քիչ կապ ունէին թրքական կառավարութեան հետ: Նախապէս անոնք քիւրտերու հետ շատ համերաշխ կ'ապրէին եւ քիւրտերը անոնց ոչ միայն չէին նեղացներ, այլ նոյնիսկ թուրքերու ոտնձգութիւններէն կը պաշտպանէին: Վերջին տարիներուն յարաբերութիւնները բոլորովին փոխուեցան. սուլթանին քիւրտերու նկատմամբ առատ ողորմածութիւնը, ինչպէս նաեւ անոնցմով անկանոն հեծելազօրք կազմելը՝ զանոնք թուրքերուն մօտեցուցին»:

1890-ական թուականներու սկիզբը, թրքական իշխանութիւնը իր կիսանկախ վիճակը պահող Սասունի դէմ արշաւանք կը նախապատրաստէ: Հոն զօրք մտցնելու պատրուակ կը ծառայեն թուրք կառավարութեան հրահրած հայ-քիւրտ ընդհարումները: Քիւրտ զինեալ ուժերը, 1891-ին, կը մտնեն Տալուրիկ, Անդոկ եւ Ծովասար, ուր կը հանդիպին սասունցիներու յամառ դիմադրութեան եւ կը հեռանան: 1893-ի գարնան, թրքական զօրքերը յանկարծակի կը յարձակին Աւզուտ ու Վարդենիս եւ սոսկալի կտորածներ կը կատարեն: Ռուսական դեսպանատան գլխաւոր քարտուղարը կը գրէ. «Զինուորները այր մարդիկը կարմրած երկաթով կը տանջէին ու կ'այրէին: Կիները կը բռնաբարէին: Զիւր սմբակներով կը ճգմէին մանուկները: Անասունները կը մեռցնէին եւ մինչեւ 100 մարդ ձերբակալելով՝ վերադարձան Մուշ»:

Մուշի առաջնորդ Ներսէս Ծ. Վրդ. Գարախանեան այդ վայրագութիւններու դէմ կը համարձակի բողոքել: Թրքական կառավարութիւնը ատիկա կը նկատէ «քաղաքական

ապստամբութիւն»։ Կը ձերբակալէ վարդապետը եւ 30 զինուորներու ուղեկցութեամբ կը ղրկէ Պիթլիսի դատարանը։

Սասունի ապստամբութեան երկրորդ փուլի մասին ռուսական դեսպանութեան գլխաւոր քարտուղարը կը գրէ. «Պատահարներէն տարի մը անց՝ 1894-ի ամբան, թուրքերու եւ քիւրտերու ամէն տեղ կատարած արիւնալի գազանութիւններու եւ ջարդերու մասին լուրեր տարածուեցան։ Կը խօսուէր այրուած գիւղերու, հազարներով ջարդուած հայերու, կանանց բռնաբարութիւններու, երախաներու մորթուելու եւ կենդանի-կենդանի թաղուելու մասին։ Այդ տագնապալի լուրերը հայկական աշխարհին մէջ ուժեղ յուզումներ յառաջացուցին։ Հիւպատոսական զրուցագրերը հաստատեցին տեղի ունեցած ոճրագործութիւններու լուրերը։ Ըստ երեւոյթին, գործը բռնկած էր երբ Տիարպեքիւրէն ամառնային եայլաները եկած Պեքրանլը ցեղի քիւրտ աշիրեթապետերը հայերէն պահանջած էին վճարել սովորական հարկերը, ու երբ հայեր մերժած էին՝ տարած էին հայոց անասունները։ Երբ հայեր պետական օգնութիւն չեն կրնար ստանալ, իրենք ետ կը խլեն իրենց անասունները։ Տեղի ունեցած ընհարումներու ժամանակ մի քանի մարդ կը սպաննուի։ Ատկէ յետոյ շուտով կը հասնի տեղոյն գայմագամը՝ հարկեր հաւաքելու։ Հայեր յետաձգում կը խնդրեն՝ յայտնելով, որ առանց անասուններու իրենք չեն կրցած հացահատիկ հաւաքել եւ դրամ չունին։ Գայմագամը կը հրամայէ շարք մը հայեր ձերբակալել, բայց ժողովուրդը կը յարձակի ոստիկաններուն վրայ եւ ձերբակալուածները կ'ազատէ։ Գայմագամը կը փախչի եւ հայերու ապստամբութեան մասին կը զեկուցէ։ Երբ Բ. Դուռը տեղեկութիւն կը ստանայ, Հայտարանլը ցեղի քիւրտերէն կազմուած երկու համիտիյէի գունդ կը ղրկէ։ Այդ զինուորական ոյժը, լեռնային հրետանիին հետ, Սասունի մէջ կը կատարէ այն վրդովեցուցիչ գազանութիւնները, որոնք գրեթէ բոլորովին կ'ոչընչացնեն Տալուրիկ, Շենիկ, Սենազ, Կելիկէօզան, Անդոր եւ միւս գիւղերը։ ...Եւրոպական հասարակական մտքի արտակարգ մեծ յուզումը Բ. Դրան կը ստիպէ դէպքերու տեղը ղրկել քննիչներու յանձնախումբ։ Պետութիւնները կը պնդեն, որ յանձնախումբին մասնակցին օտարերկրայ պատուիրակներ։ Յանձնախումբին պարտականութիւնն էր պարզել Սասունի մէջ կատարուած ոճրագործութիւններու իսկական չափը եւ գտնել յանցաւորները»։

Ընդհարումները կը շարունակուին մինչեւ 27 Օգոստոս 1894։ Վերջին բախումը տեղի կ'ունենայ Անդոկ լեռան վրայ։ Քիւրտերը ջոկատներով կը ղրկուէին՝ յարձակելու համար։ Զինուորներն ալ իրենց լեռնային հրանօթները դէպի հայերը կ'ուղղէին։ Պարենի ու ռազմամթերքի պաշարները սպառած՝ սասունցիները կ'իյնան քիւրտերու շրջապատման մէջ ու կը գոհուին։

Գլխաւոր քարտուղարը իր զեկուցագիրը կը շարունակէ հետեւեալ տողերով. «Յանուն մարդասիրութեան եւ թոյլ չտալու համար, որ թաքցուին թրքական վարչութեան գործողութիւնները, ընդհակառակը, ձգտելով մերկացնել անոր բոլոր ոճրագործութիւնները, Ռուսիան միեւնոյն ժամանակ մտահոգուած է, որ յետագային չկրկնուին այդքան ցաւալի դէպքեր։ Բայց որեւէ բան ձեռնարկելը առանձնապէս դժուար է այն պատճառով, որ Բ. Դուռը թէեւ Պեռլինի համաձայնութեան 61-րդ յօդուածին ենթարկուելու իր պատրաստակամութիւնը կը յայտնէ, սակայն հայ բընակչութեան դրութիւնը բարելաւելու իր ձգտումին մէջ անկեղծ չէ։ Մինչդեռ անկլօ-հայկական կոմիտէները անկասկած կը ձգտին քաղաքականութեան բնագաւառ մտցնել Հայաստանի կարգաւորման հարցը, այլ խօսքով՝ կը փորձեն ստեղծել միջազգային հայկական հարց, որը Ռուսիոյ համար պետական կարեւորութիւն ունեցող հարց է, քանի որ Ռուսիան կը տիրէ Կովկասին եւ մեծ թիւով հայ հպատակներ ունի»։

Գլխաւոր քարտուղարը իր զեկուցագրին մէջ որպէս հարցերու գլխաւոր պատճառ՝

հարկերը ցոյց կու տայ: Այդ թուականներուն եւրոպական թերթերու մէջ հրատարակուած յօդուածներ, պետական պատասխանատու անձերու ուղղեալ նամակներ կը հաւաստեն, թէ հարցերու դրդապատճառը հարկերն եղած էին: Երբ իշխանութիւնները ամէն տեսակի միջոցառումներու և քողարկում, խեղաթիւրում և կը դիմէին, որպէսզի դէպի արտաքին աշխարհ լուր չտարածուի, անգլիացի կղերական ու հրապարակագիր Մալքոլմ ՄաքՔոլ (Malcolm MacColl, 1831-1907) իր *England's Responsibility towards Armenia, 1895* (Անգլիոյ Պատասխանատուութիւնը Հայաստանի Առջեւ) աշխատութեան մէջ կը գրէ. «Քրիստոնեայ հայերը պարտաւոր են քիւրտերուն փրկագին վճարել, որպէսզի փրկեն իրենց սեփականութիւնը, կեանքը եւ կանանց պատիւը, որովհետեւ թրքական իշխանութիւնները հայերուն կը մերժեն անոնց պահանջած պաշտպանութիւնը: Ատոր հետեւանքով՝ քրիստոնեայ հասարակութիւնը այնքան քայքայուած էր, որ ի վիճակի չէր ատկէ զատ նաեւ պետական հարկ վճարել: ...Բոլոր հաղորդումները համաձայն են, թէ Հայաստանէն ներս կատարուած դազանութիւնները (ակնարկութիւնը Սասունի մասին է և Ա.Ք.) յառաջացած են մասամբ անկէ, որ հայերը փորձած են ինքզինքնին եւ իրենց գոյքերը քիւրտերէն պաշտպանել, մասամբ ալ հայերը հրաժարած են կառավարական հարկերը վճարելէ, որովհետեւ զրկուած են եղած այդ հնարաւորութենէն: Այդ պատճառով՝ հայերը զրկուած են ապրելու իրաւունքէն եւ անոնց ջարդերը այսպիսով համարուած են օրինական»:

Երբ անգլիական մամուլը Սասունի մէջ 20 աւերուած գիւղերու եւ երեք հազար զոհերու մասին տեղեկութիւններ կու տայ, քիւրտերու օգնութեամբ թրքական զօրքերուն այնտեղ կատարած վայրագութիւնները քողարկելու համար՝ եւրոպական հանդէսներուն հերքումներ կը ղրկուին: Անգլիոյ դեսպանէն կը պահանջուի քննութիւններ կատարելու համար Մուշ գացած Վանի հիւպատոսը ետ կանչել:

Մալքոլմ ՄաքՔոլ ուրիշ տեղ մըն ալ կը գրէ. «ԺԹ. դարու վերջը թուրքիոյ մէջ պարբերաբար կազմակերպուող հայկական ջարդերը տեղական մոլեռանդութեան պոռթկումներ չէին, այլ որոշակի դրութեան մը հետ առնչուող քաղաքական գործողութիւններ, որոնք մշտապէս կը կատարուէին՝ սուլթանի եւ անոր խորհրդատուներու հրամանով կամ ներշնչմամբ»:

Ամերիկացի քարոզիչ Ֆրետերիք Տէյվիս Կրին (Frederick Davis Greene, 1863 Պրուսա, Թուրքիա-1962 Ohio, USA) Հայ Օգնութեան Յանձնախումբի (Նիւ Եորք) քարտուղար, 1894-1896-ի կոտորածներու ժամանակ գտնուած է Արեւմտեան Հայաստան եւ մեծապէս օգնած է տուժած հայերուն: Երբ Օսմանեան Կայսրութիւնը կ'աշխատի յեղափոխութեան պատրուակի տակ քողարկել հայերու նկատմամբ իր ճիւղալին քաղաքականութիւնը, Կրին կը հրատարակէ մի քանի գիրքեր. *The Armenian Crisis in Turkey: The Massacre of 1894* (Հայկական ճգնաժամը Թուրքիոյ Մէջ. 1894-ի Ջարդը) (1895), *Armenian Massacres, or The sword of Mohammed* (Հայկական Ջարդերը կամ Մուհամմետի Սուրը) (1896) *The Rule of the Turk and the Armenian Crisis* (Թուրքի իշխանութիւնը եւ Հայկական ճգնաժամը) (1897): Հեղինակը այս գիրքերուն մէջ կը վերլուծէ 1870-1890-ական թուականներուն Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ապրող հայերու վիճակը, 1894-1896-ի հայերու ջարդերուն պատճառները, կը քննէ Հայկական Հարցի վերաբերեալ եւրոպական տէրութիւններու եւ ԱՄՆ-ի քաղաքականութիւնը:

Ֆ. Տ. Կրին, իր «Հայկական ճգնաժամը Թուրքիոյ Մէջ. 1894-ի Ջարդը» հատորին մէջ ի մի կը հաւաքէ ականատեսներու և Անգլիոյ հիւպատոսին, ամերիկացի քարոզիչներու և վկայութիւնները: Կը գրէ. «...Սասունի դէպքերը կառավարութեան ընդհանուր դրութեան հետեւանք են. այս վերջին տասը տարիներու ընթացքին երկրին մէջ հարիւրաւոր Սասուններ պատահեցան: Եւրոպայի թուլութիւնը պատեհ առիթ եղաւ, որպէսզի Թուրքիան

այս անգույն գործը իր ամբողջ սաստկույթեամբ յառաջ տանի: Այդ դրույթիւնը յառաջ եկած է ցեղի եւ կրօնքի հանդէպ տածած ատելութենէն եւ կը սպառնայ ջնջել քրիստոնեաները եւ քրիստոնէութիւնը: ...Թուրքը այժմ դատաստանի առջեւ պէտք է կանգնի՝ բայց ոչ միայն Սասունը իբր փաստ բերելով, միեւնոյն ողբը երկրին բոլոր կողմերէն կը բարձրանայ: ...Աստուծոյ սիրոյն, պէտք է թողուլ, որ հանրային խիղճը դարձեալ անտարբեր գտնուի այս սարսափի տիրապետութեան հանդէպ. երկիրը սոսկումէն եւ սարսափէն անդամալուծուած է»:

ԺԹ. դարու վերջաւորութեան Թուրքիոյ մէջ տեղի ունեցած պատահարները, զարմանալիօրէն, կը կրկնուին ԻԱ. դարու առաջին տասնամեակներու ընթացքին ալ: Փոխուած բան չկայ՝ ի բաց առեալ դերակատարներու անունները:

Կրին ուրիշ տեղ մըն ալ կը գրէ. «Ոմանք կ'ըսեն, թէ հայերը իրենց արարքով թուրքերը գրգռեցին եւ իրենց գլխուն այս փորձանքը բերին: Սակայն ես հարց կու տամ, թէ հայերը ո՞վ գրգռեց: Նախ Պեռլինի 61-րդ յօդուածն էր, որ զիրենք դարբերու թմրութենէն արթնցուց: Բայց այդ Պեռլինի Դաշնագիրը ուրիշ հետեւանք մըն ալ ունեցաւ. Թուրքիոյ թշնամութիւնը աւելի սաստկացաւ քրիստոնեայ հպատակներու հանդէպ՝ պետութիւններու երբեմնակի թոյլ եւ անյարատեւ ճնշումներուն պատճառով: Աւելի լաւ էր, եթէ այդպիսի ճնշում չըլլար: Պէտք էր արագ, վճռական եւ վերջնական գործողութիւններու դիմել: Այժմ կացութիւնը այնպիսին է, որ միայն այդպիսի վճռական գործողութիւններով կարելի է կեցնել սարսափելի աղէտ մը, որ կրնայ Սասունի դէպքերն ալ նսեմացնել»:

Կրին, իր այս տողերով, 1915-ի ջարդերէն 20 տարի առաջ, հայութեան սպառնացող ահաւոր վտանգը նախատեսած՝ ահագանգ կը հնչեցնէր: Մեծ պետութիւնները կը յորդորէր արագ եւ վրճոական քայլեր առնել:

Սակայն Բ. Դուռը այնքան համոզուած էր, որ հայերու դէմ ինք ինչ դիրք որ ալ բռնէ, եւրոպական պետութիւններու միջեւ գոյութիւն ունեցող հակասութիւններու պատճառով հարցը շատ ծանր բարդութեան չէր հասներ:

Երբ Սասունի կոտորածները մեծ յուզում կը յառաջացնեն ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհին մէջ, Սուլթան Համիտ արար աշխարհին կը յայտարարէ, թէ թրքական կառավարութիւնը ինքնապաշտպանութեան նպատակով ստիպուած էր այդ «խիստ» միջոցառումներուն դիմել՝ ընդհանուր հայկական յեղափոխութիւնը կասեցնելու համար:

Թուրքիոյ մէջ գործող ցարական կառավարութեան հաւատարմատար ժադովսկի, անդրադառնալով Սասունի հարցին, կը գրէ. «Հայերու դէմ գործադրուած վրդովեցուցիչ ռազմական միջոցառումներու մանրամասնութիւնները թափանցեցին եւրոպական մամուլի մէջ եւ ամէնուրեք մերկացնող յօդուածներու փոթորիկ բարձրացուցին Հայաստանի քրիստոնեայ բնակչութեան նրկատմամբ թուրքերու գազանային արարքներուն դէմ: Այդ պախարակումներու անամօթ եւ ստայօդ հերքումը, որ մօտ օրերս սուլթանին անձնական հրամանով հեռագրով զրկուած է արտասահմանի թրքական ներկայացուցիչներուն հրապարակելու համար, չկրցաւ ցանկալի տպաւորութիւն թողուլ Եւրոպայի հասարակական կարծիքին վրայ եւ կանգնեցնել մեղադրանքներու եւ մերկացումներու տարափը, բան մը, որ վերջին օրերուս ստիպեց Բ. Դրան արգիլել օտարերկրեայ գրեթէ բոլոր լրագիրներու թուրքիա մուտքը»:

Յարական Ռուսիոյ արտաքին գործոց եւ ռազմական նախարարութիւններու համաձայնութեամբ, Թուրքիա կը զրկուի գնդապետ Պոտտիատա՝ Ֆիզիքական աշխարհագրութեան դասախօս Վասիլեւ անուամբ կեղծ փաստաթուղթով, հետախուզելու Թուրքիոյ ներսերը: Ան իր զեկուցագրին մէջ կը գրէ. «Ամէնուրեք ես կ'աշխատէի պարզել, թէ ի՞նչը կարելի է յարգելի պատճառ նկատել հայկական դժգոհութիւններուն: ...Ես յաջողեցայ այդ ուղղութեամբ հաւաքել բաւականին նիւթ: Հայերը իրենց գանգատներուն մէջ սովորաբար

կը մատնանշեն հարկերու գանձման վատ ձեւը, արտակարգ հարկերը եւ կեղեքումները, դատավարութեան թերութիւնները եւ քիւրտերու ասպատակութիւնները: Երկրին մէջ գտնուած առաջին օրէս իսկ ակներեւ կը դառնայ, որ այդ գանգատները որոշ վայրերու մէջ լիակատար հիմք ունին: ...Աւելորդ եւ յաւելեալ տուրքերը, կաշառակերութիւնը, զոր կը կատարեն տեղական վարչութիւնները, գրեթէ սովորական երեւոյթներ են, ի բացառեալ որոշ մասնաւոր դէպքերը, որոնք գանգատի նիւթ չէին կրնար ծառայել: ...Եթէ հարց ծագի երկրի բուն միջոցներուն մասին, ապա ինքզինքիս թոյլ կու տամ համոզուած կերպով ըսելու, որ երկրին հարստութիւնը հնարաւորութիւն կու տայ այստեղ տասն անգամ աւելի բնակչութիւն ունենալու, բայց անոր համար միայն վարչական բարենորոգումները բաւարար չեն: Իմ այցելած ամբողջ գօտիին մէջ արդիւնաբերութիւնը սահմանափակուած է ձեռքի տնայնագործական աշխատանքով: Իսկ եթէ զարկ տրուի արդիւնաբերութեան, հանքային հարստութիւններու շահագործման, ապա բնակչութեան բարեկեցութիւնը եւ կեանքի յարմարութիւնները բազմապատիկ կը բարձրանան: Բայց անոր առաջին քայլը պէտք է ըլլայ հաղորդակցութեան միջոցներու զարգացումը՝ հեռագրական եւ թղթատարական հաղորդակցութիւնները: Այստեղ հաղորդակցութեան կարեւորութիւն տուող չկայ: Այս ուղղութեամբ թրքական կառավարութիւնը ամենաաններելի անտարբերութիւնը ցոյց կու տայ»:

Եթէ հայերու կեանքը, գոյքը եւ պատիւը օրէնքով ապահովուած չէր, եթէ զինուած քիւրտերը անպատիժ կերպով կրնային կողոպտել ու սպաննել հայերը, եթէ հարկահաւաքի գործը այնպէս կազմակերպուած էր, որ հայ աշխատաւորը պետութիւնը բաւարարելէ յետոյ՝ թուրք աստիճանաւորներու եւ քիւրտ աշիրեթապետերու հարստացման համար պէտք է միջոցներ հայթայթէր, եթէ գոյութիւն ունէր աշխատաւոր զանգուածներու պաշտօնական եւ անպաշտօն կեղեքումը, եթէ հնարաւորութիւն չէր տրուեր երկրի հարստութիւններուն շահագործման, եթէ թրքական կառավարութիւնը այդ ամէնուն հետ կը վերաբերէր «ամենաաններելի անտարբերութեամբ», ասկէ աւելի ի՞նչ պէտք է ըլլար, որպէսզի հայոց դժգոհութիւնը եւ գանգատը տեղին ըլլար:

Եւ սակայն թրքական կառավարութիւնը, մերժելով հայերուն «կեանքի, գոյքի եւ պատուի» տարրական իրաւունքը՝ պետութեան մահմետական բնակչութեան իրաւունքներու սահմանին մէջ, հարցը կը խեղաթիւրէր եւ հայկական բարենորոգութիւններու այդ համեստ պահանջը կը նկատէր որպէս յեղափոխութիւն: Ատիկա բաւարար էր հայկական կոտորածները գործադրելու համար: Հայոց բարենորոգութիւններու պահանջը կը խեղաթիւրուէր եւ կը ներկայացուէր որպէս անկախ թագաւորութեան ստեղծում, այսպիսով ալ կ'արդարացուէին հայկական ջարդերը:

Յարական Ռուսիոյ գնդապետ Պոլտիատա, որպէս աշխարհագրագէտ Վասիլեւ, էրզուրումի մէջ, և ուր կային Անգլիոյ, Պարսկաստանի, Ռուսիոյ եւ Ֆրանսայի հիւպատոսարանները, և կը տեսնուի տեղւոյն առաջնորդ Շիշմանեան արքեպիսկոպոսին հետ: Շիշմանեան սրբազան կ'ըսէ. «Մենք մեր այժմու դրութեան մէջ չենք կրնար մնալ: Բարենորոգումները մեզի համար հարկաւոր են: Մենք այժմ անկախութեան համար պատրաստ չենք: Մեզի հարկաւոր են այնպիսի իրաւունքներ, որոնցմով կ'օգտուին Անգրկովկասի հայերը եւ մենք կը խնդրենք Ռուսիոյ միջամտութիւնը»:

Չանազան պատմական փաստաթուղթեր կ'ապացուցանեն, որ սուլթանին կառավարութիւնը, մեծ պետութիւններուն իր երկրին ներքին գործերուն միջամտելու պատրուակներուն վերջ տալու նպատակով, հայ ազգաբնակչութիւնը ոչնչացնելու համար հրէշային ծրագիր մը պատրաստած էր: Սասունի դէպքերը ակներեւօրէն ցոյց տուին, որ հայերը ոչնչացնելու հրէշային ծրագրի իրականացումը արդէն իսկ սկսած էր:

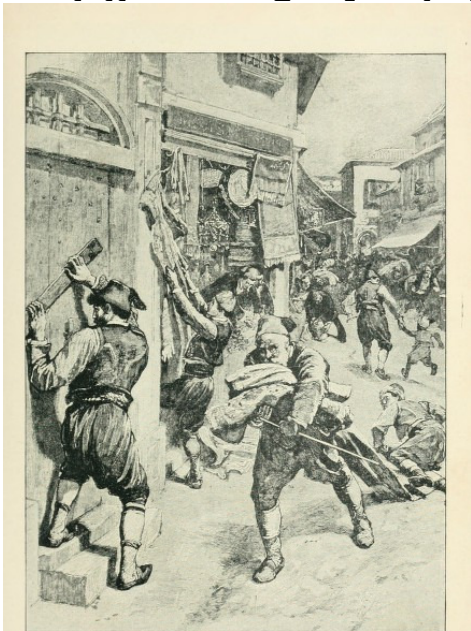
Մրանսացի յայտնի դիւանագէտ Ժիւլ Գամպոն (Jules Cambon, 1845-1935), արտայայտուելով 1894-1896 թուականի Արեւմտեան Հայաստանի հայոց ջարդերուն, կը գրէ. «Անօրինապահութիւնները, անկարգութիւնները այնտեղ երբեք չէին դադրիր: 1895 եւ 1896 թուականներուն հասան չտեսնուած չափերու: Ամբողջ կայսրութեան մէջ մոլեռանդ հրոսակները կը յարձակէին հայ ազգաբնակչութեան վրայ, կը սպաննէին, կը թալանէին, կիները կ'առեւանգէին եւ շուկաներու մէջ զանոնք կը վաճառէին որպէս ստրկուհիներ...: Հարց էր, թէ արդեօ՞ք մարդասպանները ու կառավարութիւնը միասնաբար հանդէս չէին ելլեր եւ ամբողջ հայ ազգը ոչնչացնել չէր մտադրուած»:

Մարզուանի հայ ազգաբնակչութիւնը 9 Նոյեմբեր 1895-ին քաղաքի ռուս հիւպատոսին յղած նամակին մէջ մանրամասնօրէն նկարագրելով հայերու ջարդը՝ կը մատնանշէ, որ թրքական կառավարութիւնը իրեն յատուկ անամօթութեամբ «կը փորձէ ժխտել իր մեղքը եւ այլ ծանր դէպքերու ամբողջ մեղքն ու պատասխանատուութիւնը բարդել հայերու վրայ, սակայն բոլոր պարագաներուն ալ մենք պատրաստ ենք ապացուցանել, որ այդ ջարդին կազմակերպիչը կառավարութիւնն է: Մեր տրամադրութեան տակ են բազմաթիւ արժանահաւատ փաստեր եւ անհերքելի ապացոյցներ, որոնք նոյնքան պարզ ինչպէս արեւը, կրնան հաստատել, որ այդ ջարդը կանխամըտածուած գործողութիւններու հետեւանք էր»:



26 Օգոստոս 1896-ի օրը, ատրճանակներով, ուժանակային ռումբերով զինեալ 31 երիտասարդ ազատամարտիկներ կը գրաւեն Օսմանեան Դրամատունը՝ «Պանք Օթօման»-ը եւ կը սպառնան պայթեցնել շէնքը, եթէ Սուլթան Համիտ Արեւմտեան Հայաստանի կոտորածները դադրեցնելու եւ բարենորոգումները կիրարկելու համար միջոցներու իսկոյն չձեռնարկէ: Դրամատան գրաւումը չափազանց կ'անհանգստացնէ

եւրոպական պետութիւններու կառավարութիւնները, եւ այդ պատճառով ալ Կ.Պոլսոյ իրենց դեսպաններուն միջոցով կը խոստանան կատարել հայերու պահանջները, պայմանաւ որ անոնք դրամատունը անվնաս թողած հոնկէ հեռանան:



SCENE IN STAMBOUL.—“THE TURKS ARE UPON US.”

Կառավարութիւնը դրամատան գրաւման ծրագրէն նախապէս տեղեակ էր, սակայն սուլթանը, որպէսզի հակահայ տրամադրութիւնները կարենայ հրահրել ու այսպիսով Կ.Պոլսոյ մէջ ալ ջարդ մը կազմակերպել, գիտակցաբար արգելք չըլլար յարձակման:

Հայերու շարժման մասին լուրը արագօրէն կը տարածուի քաղաքին մէջ եւ զանազան թրքական թաղամասերէն դուրս կը թափին դանակներով, միատեսակ կապարէ ծայրակալներ ունեցող յատուկ մահակներով եւ հրագէտներով զինուած ամբոխներ, որոնք կը սկսին յարձակիլ բոլոր անոնց վրայ, որոնք հայ կը կարծէին: Կը սկսի անպաշտպան եւ որեւէ յանցանք չունեցող քրիստոնեաներու բարբարոսական ջարդը: Ոստիկանութիւնը կը մնայ դիտողի դիրքին մէջ, կամ՝ մասնակից կոտորածներու եւ թալանի: Զօրքը, որ շատ ուշ կը հասնի, ջարդը դադրեցնելու համար ոչ մէկ միջոցի կը դիմէ, որովհետեւ ջարդերը կը կատարէր կառավարութեան կողմէ նախապէս կազմակերպուած խուժանը՝ ոստիկանական

պաշտօնեաներու ղեկավարութեամբ: Ջարդը կը տարածուի դէպի Կ.Պոլսոյ զանազան թաղերը ու կը տեւէ երեք օր: Ջարդը կեցնելու համար ոչ մէկ միջոցի կը դիմուի: Թուրքերու կարծիքը այն էր, որ հայեր դաւադրութիւն կը կազմակերպէին «սրբազան» սուլթանական կառավարութեան դէմ: Կարգադրութիւններ եղած էին, որ ջարդարարներէն ոչ մէկը մասնակցի իր թաղամասի սպանութիւններուն եւ կողոպուտներուն, որպէսզի յետագային եթէ պետութիւններու ղեսպանները պահանջեն զանոնք պատժել, ոչ ոք կարենար ճանչնալ եւ մեղադրել մարդասպանները: Ոստիկանութիւնը եւ զօրքը հրահանգուած էին հայերու ամէն մէկ դիմադրութեան արգելք ըլլալ եւ անհրաժեշտութեան պարագային ամբոխին աջակցիլ: Հայոց կոտորածին ու թալանին կը մասնակցէին նաեւ թուրք կիներ:

Դիակները քաղաքէն դուրս հանելու համար՝ նախապէս պատրաստուած էին մեծ քանակութեամբ սայլեր եւ սայլակներ, որոնք երեկոյեան ժամը տասի մօտ փողոցներու մէջ կը տեսնուէին սպաննուածներու մարմիններով բեռնաւորուած:

Ըստ կարգ մը օտար ակնատեսներու իրարմէ տարբեր տուեալներու, սպաննուածներու թիւն էր 5.500, կամ 8.750, կամ 10 հազար, նոյնիսկ 13.600:

Կ.Պոլսոյ ջարդը Օսմանեան կառավարութեան կազմակերպած հերթական ջարդերէն մին էր, որոնց նպատակն էր բնաջնջել հայերը ոչ միայն իրենց պատմական հայրենիքին՝ Արեւմտեան Հայաստանի տարածքին, այլ ամբողջ Թուրքիոյ տարածքին:

Կ.Պոլսոյ այս կոտորածէն 59 տարի յետոյ, 5-6 Մեպտեմբեր 1955 թուականին, Կ.Պոլսոյ մէջ նման դէպք մը պատահեցաւ: Կիպրոս կղզին անգլիացիներուն կը պատկանէր: Յոյներ անկախանալ փափաքեցան: Թուրքերն ալ բաժին պահանջեցին: Լոնտոնի մէջ կատարուող բանակցութիւններու ընթացքին, իբրեւ ժողովրդային բողոքի նշան, կառավարութիւնը Անատոլիէն փայտերով զինած եւ յոյներուն դէմ գրգռուած հազարաւոր մարդիկ բեռնատարներով Կ.Պոլիս տեղափոխեց: Կ.Պոլսոյ եւ Ջմիւռնիոյ մէջ ազգայնապաշտ ցոյցեր կատարուեցան: Աւելի քան ժամ յոյն համայնքը յարձակումի ենթարկուեցաւ, ինչպէս նաեւ հայ եւ հրեայ համայնքները: Հրոսակախումներուն խըստիւ պատուիրուած էր մարդ չմեռցնել: Հակառակ անոր, 13-16 հոգի



սպաննուած էր, որոնցմէ երկուքը յոյն եւ մէկն ալ հայ հոգեւորականներ էին:



Թալան՝ ուստիկաններու եւ զինուորներու ներկայութեան

Կէս գիշերին քաղաքին մէջ պարէտային վիճակ յայտարարուեցաւ: Անդորրութիւնը հաստատելու համար բանակը քաղաք մտաւ: Մինչ այդ ամբոխը, ոստիկաններու ներկայութեան, աւերեց, թալանեց, պղծումներ կատարեց, գերեզմանները տակնուվրայ ըրաւ: Տեղացի ժողովուրդն ալ, այր թէ կին, այդ աւերին ու թալանին մասնակից եղաւ, բայց ոչ իր անմիջական շրջապատին մէջ:

Ըստ պաշտօնական տուեալներու՝ 30, իսկ անպաշտօն տուեալներու՝ 300 անձ վիրաւորուած էր: Ըստ պաշտօնական տուեալներու, բռնաբարուած 60 կիներ հիւանդանոց դիմած էին, բայց կ'ենթադրուէր, թէ բռնաբարումներու թիւը 400-ի շուրջ էր: Յարձակումի ենթարկուած էին 1004 տուն, 150-ը՝ հայկական, 4348 խանութ-արհեստանոց, 900-ը՝ հայկական, 73 եկեղեցի, մէկ սինակոկ, երկու վանք, 26 դպրոց, 27 դեղարան: Յունաստանի Ջմիւռնիոյ հիւպատոսարանը հրկիզուած էր: Ըստ պաշտօնական

տուեալներու, յարձակումի ենթարկուած շէնքերուն գումարը մօտաւորապէս 5.500 էր, սակայն ըստ անպաշտօն աղբիւրներու՝ 7 հազարի շուրջ:

Ըստ թրքական կառավարութեան տուեալներուն, նիւթական վնասը այդ օրուայ արժէքով կը գերազանցէր 69,5 մլն. թրքական լիրան: Ըստ Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի գնահատման՝ ատիկա կը հասնէր մինչեւ 150 մլն. ԱՄՆ տոլարի, իսկ յունական կառավարութեան հաշիւներով՝ մինչեւ 500 մլն. ԱՄՆ տոլարի:

Համաձայն այդ օրերու մամուլին, բուն յանցագործները ոչ թէ թուրքերը, այլ թուրքերը գրգռած յոյներն էին: Թուականները փոխուած էին, սուլթանական կայսրութիւնը հանրապետական պետութիւն եղած էր, դերակատարները փոխուած էին, սակայն ոչ՝ մտայնութիւնները: Հարցեր, տուեալներ... ամէն ինչ պէտք է խեղաթիւրուէր: Ջարդերուն վերջ տրուած էր, սակայն երկրին ոչ-մահմետական հպատակներուն անհանգստացումը պէտք է շարունակուէր, որպէսզի անոնք իրենց «ազատ» կամքով երկրէն հեռանային ու երկիրը եւ դրամագլուխը թրքացուէին:



Կ.Պոլսոյ մէջ Ռուսիոյ զինուորական կցորդ Ն. Փեչքով, 22 Սեպտեմբեր 1896 թուակիր իր զեկուցման մէջ կը գրէ. «Կոստանդնուպոլսոյ հայերու կոտորածը Օգոստոս 14, 15 եւ 16-ին (հին տոմար), նախորդ բոլոր ջարդերուն նման մահմետական մոլեռանդութեան պոռթկումի արդիւնք չէր, ինչպէս կը կարծուի Եւրոպայի մէջ: ...Այդ ջարդերը սուլթանին կողմէ հայերը մշտապէս հալածելու քաղաքականութեան արտայայտութիւններն էին: ...Ջանգուծային ջարդերու միջոցով Ապտիւլ-Համիտը յոյս ունի հայերու երկրին մէջ ունեցած ազդեցութիւնը ջնջել»:

Ոչ-թրքական զեկուցումներ, հաւաստի ու գիրար փաստող աղբիւրներ կը վկայեն, որ սուլթանական կառավարութիւնը նպատակ ունէր իսպառ բնաջնջել հայերը՝ անոնց սեփական հայրենիքին մէջ:

Ինչպէս կայսրութեան շրջանին, նոյնպէս ալ հանրապետութեան շրջանին, թէ՛ պետական պաշտօնեաներ, թէ՛ ալ «պատմաբան»-ներ կը ջանան իրողութիւնները խեղաթիւրել:

Ժամանակակից թրքական պատմագրութեան համար կարեւորագոյն նիւթերէն են Ա. Աշխարհամարտը եւ Հայոց Յեղասպանութիւնը: Չանք կը թափուի, որպէսզի հայերու 1914-1918-1923 թուականներու զանգուածային ջարդերը հերքուին: Այս նպատակին հասնելու համար ալ աներեւակայելի գումարներ կը ծախսուին: Նկատի ունենալով, որ միայն թուրք «պատմաբան»-ներու խեղաթիւրեալ գրութիւնները, թարգմանուած գանազան օտար լեզուներու, օտարներու համար կրնան վստահելի չըլլալ եւ թերահաւատութեամբ դիմաւորուիլ, կը փնտռուին եւ կը գըտնուին այնպիսի «պատմաբան»-ներ եւ «ուսումնասիրող»-ներ, որոնք կը հաւանին թրքական տեսակէտին համաձայն յօդուածներ եւ գիրքեր գրել ու դասախօսութիւններ սարքել:

Թուրք «պատմաբաններ» էսաթ Ուրազ, Ե. Կ. Չարք, Եուսուֆ Հիքմետ Պայուր եւ ուրիշներ, հանրապետութեան շրջանին հրատարակած են գանազան գիրքեր, ուր խեղաթիւրուած է թուրք պատմութիւնը:

Էսաթ Ուրաս «Հայերը Պատմութեան Մէջ եւ Հայկական Հարցը» (Esat Uras և Tarihde Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara, 1950) 785 էջերէ բաղկացեալ իր գիրքին մէջ կը պնդէ, որ հայերը թուրքիոյ մէջ հանգիստ ու երջանիկ կ'ապրէին եւ հարստութիւն կը կուտակէին:

Հայերու Թուրքիոյ մէջ ենթարկուած տանջանքներն ու հալածանքները մտացածին, կեղծ բաներ էին:

Ե. Կ. Չարք ալ իր «Հայերը Թուրքիոյ Պետութեան Մառայութեան Մէջ» (Y. G. Çark և Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953), İstanbul, 1953) հատորին մէջ, որ Կ.Պոլսոյ Թուրքերու կողմէ գրաւման 500-ամեակի առթիւ հրատարակուած է, հայ ամիրաները, սուլթանական պալատին գործող սարաֆները, իրենց կարողութիւններուն շնորհիւ պետական կարգերու մէջ բարձր պաշտօններու նշանակուած անձերը օրինակ բերելով, որոնք բաղադրամբ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ ապրող միլիոնաւոր հայերուն աւելի նպաստաւոր կեանք մը ունէին, կ'ըսէ, որ հայերը ընկերային-տնտեսական լաւ պայմաններու մէջ կը գտնուէին, լայն իրաւունքներ ունէին եւ կ'օգտուէին շարք մը արտօնութիւններէ: Թէ՛ Արաս եւ Թէ՛ Չարք կը պնդեն, թէ հայերու մեծամասնութիւնը միշտ ալ հաւատարիմ մնացած էր կառավարութեան: Միայն հայոց աննշան մէկ մասը՝ պատրիարք, վարդապետ, կուսակցական ղեկավարներ... գործած էին ի վնաս Թուրքիոյ անկախութեան: Դիմած էին արտաքին միջամտութեան, որմէ ծագում առած էր Հայկական Հարցը եւ պատճառ եղած էին հայ ժողովուրդի բոլոր դժբախտութիւններուն: Հեղինակները կը մեղադրեն հայոց ղեկավար դասակարգը, առանց նկատի առնելու կառավարութեան Արեւմտեան Հայաստանի հայութեան հանդէպ գործադրած ձուլման, բռնի իսլամացումի քաղաքականութիւնը, ինչպէս նաեւ քիւրտներուն կատարած հալածանքներուն կառավարութեան կողմէ նկատողութեան չառնուիլը:

Հեղինակները, որոնք դիւանագիտական ու պետական պաշտօններ վարած անձեր են, կը նենգափոխեն իրողութիւնները եւ ջարդերուն համար պատասխանատու կը նկատեն հայ կուսակցութիւնները, որոնց գոյութենէն առաջ ալ (Ս.Դ.Հ.Կ. 1887 եւ Հ.Յ.Դ. 1890) հայեր Արեւմտեան Հայաստանի զանազան քաղաքներուն, գաւառներուն եւ գիւղերուն մէջ իրենց բարենորոգումներու պահանջին համար կոտորածներու ենթարկուած էին: Հայկական Հարցը Սան Սթեֆանոյի դաշնագրով 1878-ին միջազգային բնոյթ ստացած էր եւ ոչ թէ կուսակցութիւններու ծնունդէն յետոյ:

Էսաթ Ուրաս, իր վերոյիշեալ գիրքին մէջ կը յիշէ 1909-ի Ատանայի ջարդը եւ կը ջանայ արդարացնել Երիտթուրքերու քաղաքականութիւնը: Ըստ իր տեսակէտին, պատասխանատուութիւնը կ'իյնար մահմեդականները տանջող հայերու վրայ: Կը գրէ, թէ հայեր որպէս ջարդուածներու թիւ եւրոպացիներուն 30 հազար տեղեկացուցած էին, մինչդեռ նահանգապետութեան յայտարարած թիւը 10 հազարէն ալ աւելի նուազ էր եւ La Turqui թերթն ալ գրած էր, թէ ջարդուածներուն թիւը հազար էր, որոնցմէ 250-ը՝ իսլամ:

Էսաթ Ուրաս, իր այդ գիրքին մէջ թրքահայութեան թիւին մասին, ի բաց առեալ օսմանեան աղբիւրները, զանազան աղբիւրներէ ձեռք ձգած թուանշանները կու տայ: Ըստ պատմաբան եւ հնաբան Ludovic de Contenson-ի, Փոքր Ասիոյ եւ Թուրքիոյ եւրոպական (Ռումէլի) մասին մէջ գտնուող հայերուն թիւը 1.400.000 է (Les reformes en Turquie d'Asie-Paris, 1913), ըստ անգլիացի ճանապարհորդ Lynch-ի՝ 1.058.484 (Armenia: Travels and Studies, 1901), ըստ թրքագէտ Vambery-ի՝ արեւելեան ինը նահանգներուն մէջ՝ 1.131.125 (Armenier und Kurden խորագրեալ յօդուածը, հրատարակուած Deutsche Rundschau պարբերաթերթի 1896-ի Փետրուարի թիւին մէջ), ըստ Ազգային Հիւանդանոցի օրացոյցին՝ 2.500.000 (տարի չէ յիշուած, ինչ որ Էսաթ Ուրաս չափազանցուած կը գտնէ եւ ճշգրտութիւնը՝ անվստահելի), ըստ Marcel Leart-ի՝ 2.560.000 (տեղեկութիւնը ստացուած Հայոց Պատրիարքարանէն, La question Armenienne a la lumiere des documents, Paris, 1913): Marcel Leart իր գիրքին մէջ կը գրէ. «Ըստ Պատրիարքարանի հրատարակած վիճակագրութեան, 1882-ին Թուրքիոյ հայերուն թիւն է 2.680.000, Հայաստանի վեց նահանգներուն մէջ»: Էսաթ Ուրաս կը խուսափի գրելէ, թէ Marcel

Leart հայկական նորավէպի իշխան, համբաւաւոր փաստաբան, օսմանեան խորհրդարանի անդամ, նահատակ Գրիգոր Զօհրապն է: Զօհրապ, Հայկական Հարցը իր գրչով եւրոպացիներուն ծանօթացնելու համար կը գրէ Ֆրանսերէն եւ կը գործածէ Մարսէլ Լէար ծածկանունը:



Մարսէլ Լէար, վերեւ նշուած 1913-ին հրատարակուած գիրքին «Բնակչութիւն» խորագրին տակ կը գրէ. «Ներկայիս, հայերը իրենց ընդհանուր թիւը կը համարեն 2.100.000, որուն 1.018.000-ը բուն Հայաստանի մէջ, իսկ օսմանեան կառավարութիւնը այդ թիւը կ'իջեցնէ 1.100.000-ի, որուն 600.000-ը միայն Թրքահայաստանի մէջ: Երկու թիւերուն տարբերութիւնը մեծ է»: ...«1880-ին, շրջանի մը երբ Հայկական Հարցը սեղանի վրայ էր, թուրք կառավարութիւնը վիճակագրութիւն մը հրատարակեց, որով կ'ուզէր ցոյց տալ, թէ հայերը աննշան փոքրամասնութիւն մը կը կազմեն, ըլլա՛յ թրքական Հայաստանի թէ Կիլիկիոյ մէջ: Հետեւեալ ինը նահանգներուն մէջ՝ Հալէպ, Ատանա, Տրապիզոն, Վան, Պիթլիս, Տիարպեքիր, Մամուրէթ-իւլ-Ազիզ եւ Սվաս՝ ըստ այդ «վիճակագրութեան», կ'ապրէր ընդամէնը 4.629.375 բնակչութիւն մը, այսպէս բաժնուած. իսլամներ 3.619.625, հայեր 726.750, ուրիշ քրիստոնեաներ 283.000»: ...«Երբեք պէտք չկայ ըսելու, թէ կառավարութիւնը այդ վիճակագրութիւնը հրատարակելու համար մարդահամարի ո՛չ մէկ լուրջ աշխատանք կատարած է: Ոչ մէկ կասկած նաեւ, որ հայերու թիւը գնահատելու համար այնքան ցած թուանշանի մը յանգած է որքան որ կրցած է թոյլ տալ ինք իրեն: Եւ ի՞նչ խղճահարութիւն կ'ուզէիք որ ցոյց տար կառավարութիւն մը հանդէպ բնակչութեան մը թիւին, երբ չի վարանիր նոյն ինքն այդ բնակչութիւնը բնաջնջելու փորձեր ընել»: ...«Պատրիարքարանի վիճակագրական վերջին քննութենէն կը պարզուի, որ թրքական Հայաստանի մէջ հայ տարրը կը կազմէ ընդհանուր բնակչութեան հարիւրին 39-ը, մինչ թուրք տարրը հարիւրին 25-ն է եւ քիւրտ տարրը, նոյնիսկ միացած միւս ցեղերուն որ ազգակից կը համարուին իրեն, ինչպէս Քզլպաշներ ու Զազաներ եւ այլն՝ հարիւրին 24,5» (Մարսէլ Լէար և Գրիգոր Զօհրապ, «Հայկական Հարցը Փաստաթուղթերու Լոյսին Տակ», Շիրակ Հրատարակչատուն, Պէյրութ, 1973):

Ըստ պատմաբան, փրոֆ. Քեմալ Քարփաթի ուսումնասիրութեան, 1878-1914-ի ընթացքին թրքական իշխանութիւնները կը կազմակերպեն երկու մարդահամար: Առաջին մարդահամարի աշխատանքները կը սկսին 1881-ին եւ կ'աւարտին 1884-1885-ին: Առ այդ, թրքական կառավարութիւնը կը յայտարարէ, թէ փոխան նախկին 2.400.000-ի՝ այժմ կը բնակին 1.169.960 հայեր (լուսաւորչական՝ 994.065, կաթողիկէ՝ 139.765, բողոքական՝ 36.130): Երկրորդ մարդահամարը կը կազմակերպուի եւ կը կատարուի 1903-1906 թուականներուն: Ըստ այս մարդահամարի տուեալներուն, հայոց թիւը 1.194.443 է (լուսաւորչական՝ 1.050.513, կաթողիկէ՝ 90.050, բողոքական՝ 53.880), որոնցմէ 546.189-ը կ'ապրի Արեւմտեան Հայաստանի վեց նահանգներուն մէջ: Այս նահանգներուն մէջ ապրող մահմետականներու թիւն ալ 2.483.135 է (Kemal Karpat, "Ottoman Population 1830-1914", University of Wisconsin Press, 1985:)

Համաձայն փրոֆ. Քեմալ Քարփաթի վերոյիշեալ գիրքին, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի նախօրեակին՝ 1914-ին, Հայկական Հարցի վերաբացմամբ՝ երիտթրքական կառավարութիւնը նոր վիճակագրութիւն մը կը յօրինէ, որու տուեալները նոր մարդահամարի մը արդիւնքը չէին, այլ՝ 1906-ի տուեալներուն պարզապէս թարմացումը: Ըստ այս թարմացման, հայոց թիւը 1.294.851 էր (լուսաւորչական՝ 1,161.169, կաթողիկէ՝ 67.838, բողոքական՝ 65.844) եւ այս քանակութեան 636.306-ը կ'ապրէր ինդրոյ առարկայ վեց

նահանգներուն մէջ, իսկ այս նահանգներուն մէջ ապրող մահմետականներուն թիւն ալ 3.040.891 էր:

Ինչպէս վերեւի տուեալներէն յայտնի կ'ըլլայ, Սուլթան Համիտ, յետոյ ալ Երիտթուրքերու կառավարութիւնը, որպէսզի Հայկական Հարցը հայանպաստ լուծում մը չունենայ, տուեալները խեղաթիւրած են՝ հայոց թիւը նուազեցուցած, մահմետականներունը աւելցուցած: Մահմետական թուաքանակին մէջ թուրք տարրին քով կային նաեւ այլ ցեղեր, որոնց ո՛չ անունը եւ ո՛չ ալ քանակը նշուած է:

Ատանայի ջարդերը՝ «Կիլիկիոյ աղէտը», իր դրդապատճառներով ու կազմակերպուածութեամբ, իր տարողութեամբ եւ հետեւանքներով սովորական աղէտ մը չէր: 1908-ին Երիտթուրքերու կողմէ սահմանադրութեան հռչակումը թէ՛ հայ, թէ՛ ալ թուրք ժողովուրդին կողմէ ուրախութեամբ դիմաւորուած էր: Ազատութիւն, արդարութիւն եւ հաւասարութիւն լոգունգներով հրապարակ իջած Երիտթուրքերը թրքական նոյն ջարդարար ոգին ունէին: Տեղի ունեցան Ատանայի ջարդերը՝ 1909-ի Ապրիլ 14-էն 18 եւ Ապրիլ 25-էն 28: Ջարդերու պաշտօնական պատրուակը այն էր, թէ հայեր Կիլիկիոյ մէջ կը ծրագրէին հայկական անկախ պետութիւն մը՝ թագաւորութիւն մը հռչակել: Մահմետական ժողովուրդը կը գրգռուի հայերու դէմ, նաեւ կը զինուի: Առաջին հերթին հայկական խանութներ կը թալանուին, ապա հայկական թաղերէ ներս տեղի կ'ունենան ջարդեր, որոնց կը յաջորդէ հայոց տուներուն, խանութներուն եւ հաստատութիւններուն հրկիզումը: Օտար պետութիւններու միջամտութեամբ ջարդերը կը դադրեցուին: Կարգ ու կանոնը վերահաստատելու համար՝ մայրաքաղաքէն զրկուած բանակին քաջալերանքով եւ հսկողութեամբ Ատանայի բոլոր գաւառներուն մէջ տեղի կ'ունենայ երկրորդ ջարդը:

Ջարդերու հաշուեկշիռը կ'ըլլայ 30 հազար զոհ, 30 հազար անտուն եւ սոված, 7.883 որբ, 4.072 այրի, հրկիզուած եւ քանդուած 32 եկեղեցի, 10 դպրոց, 2.923 տուն, 593 խանութ, 265 ազարակ, 18 պանդոկ, 2 գործարան, 23 ջաղացք, աւելի քան 5 միլիոն թրքական ոսկիի վնաս, լլկում, բռնի իսլամացում, փողոցներու մէջ եւ դաշտերու վրայ շուներէ յօշոտուած մարմիններ, Սիհուն եւ Ջիհուն գետերուն վրայ ծփացող դիակներ: Ինչպէս օտար աղբիւրներ՝ դեսպաններ, միսիոնարներ, նոյնպէս ալ հայկական աղբիւրներ համաձայն են յստակ տուեալներու վրայ հիմնուած այս թուանշաններուն:

Այդ թուականներուն Ատանա գտնուող ամերիկացի լրագրող Հելըն Տեվընփորթ Կիպընս (Helen Davenport Gibbons) իր ակնատեսի վկայութիւնները կը ներկայացնէ 1917-ին Նիւ Եորք հրատարակուած *The Red Rugs of Tarsus* խորագրեալ գիրքին մէջ, որ տարի մը յետոյ՝ 1918-ին, Փարիզի մէջ ալ Ֆրանսերէնով կը հրատարակուի՝ *Les Turcs ont passé par la! Journal d'une Américaine pendant les massacres d'Arménie*:

Հելըն Կիպընս կը գրէ. «Հայերը անողոքաբար կը կոտորեն եւ կը գնդակահարեն փողոցներու մէջ, ողջօղջ կ'այրեն այն տուներուն մէջ, ուր անոնք կը պատսպարուէին: Ո՛չ ծերերը, ո՛չ կիները եւ ո՛չ ալ երախաները կը խնայեն: Այդ ջարդը աւելի սարսափելի էր, քան Սուլթան Համիտի ժամանակ եղածները: Ապրիլ 29-ի գիշերը ահաւոր ջարդ կազմակերպեցին: Այն հայերը, որոնք փրկուած էին առաջին ջարդի օրերուն, այժմ սուրի քաշուեցան: Ատանան դժոխք դարձած է: Այս բոլորը տեղի կ'ունենան եւրոպական պետութիւններու ռազմանաւերու հրամանատարներուն աչքին առջեւ: Եւրոպացի դիւանագէտները անսիրտ ու անզգամ են: Անոնք ջարդերուն մէջ թուրքերու հետ հաւասարապէս մեղաւոր են»:

Օսմանցի հայերու յառաջադէմ կիներէն՝ գրագէտ Ջապէլ Եսայեան, կոտորածին յաջորդող օրերուն, հայ համայնքի հսկողութեան տակ որբանոց հիմնելու նպատակով Պատրիարքարանի Կիլիկիա զրկած երկրորդ պատուիրակութեան մաս կը կազմէ: Եսայեան երեք ամիս հոն կը մնայ եւ հոն հասած օրէն սկսեալ ամուսնոյն նամակներ կը ղրկէ եւ կը գրէ. «Պահէ՛ այս նամակներս: Կը գրեմ օրը օրին կատարած դիտարկումներուս մասին, կարելի է

պէտք կ'ըլլան»: Եսայեան Կ.Պոլիս վերադառնալէ յետոյ, Կիլիկիոյ կոտորածներու մասին առաջին տպաւորութիւններն ու հակազդեցութիւնները «Ազատամարտ» թերթին մէջ կը հրատարակէ: 1911-ին լոյս կը տեսնէ իր «Աւերակներու Մէջ» հատորը, որուն նախաբանին մէջ կը գրէ. «Երբ իմ մարդկային սիրտս ուժգնօրէն բաբախած է թշնամանքով, երբ ոճրագործներու տեսքը ամօթ ու վհատութիւն ու զգուանք ներշնչած է ինծի, երբ հողի հաւասար եղած հայկական գիւղերու քով զգացած եմ անեղծ մնացած թուրք թաղերու ամբարտաւանութիւն, երբ նշմարած եմ չպատժուած ոճրագործներու նայուածքի լրբութիւնը, հաւատարմօրէն արձանագրած եմ զանոնք առանց հոգ ունենալու այն պայմանադրական բանաձեւերու, որոնց ներքեւ եթէ աւելի երկար ատեն շարունակենք քողարկել մեր ճշմարիտ զգացումները այլազգի հայրենակիցներու աչքին՝ վստահ եմ որ փոխադարձ անվստահութիւնը մշտնջենաւորած կ'ըլլանք»:

Երբ դէպքերը կը նկարագրէ, տեղ մը կը գրէ. «...Կասկածը ամենուն սրտերուն մէջ է, բայց շատերը չեն հաւատար որ մեծ աղէտ մը կրնայ պատահիլ: Նոյն միջոցին իսկ հրացանաձգութիւնը կը սկսի եւ կը տեւէ մինչեւ իրիկուն անընդհատ: Կը յարձակին դեռ չգոցուած Հայ խանութներու վրայ ու կը սպաննեն եւ կը թալանեն, կը խորտակեն գոցուածները եւ տէրերը կը փնտռեն գարնելու համար: Երբ մութը կը սկսի, խուժանը կը մտնէ Հայ թաղերը եւ տուները կը հրդեհէ: Ծատերը չուզելով կրակի մէջ մեռնիլ, հրացանէ կը գարնուին: Տեղ-տեղ թշնամիները դիմադրութեան հանդիպելով ա՛լ աւելի կը կատղին ու նշմարելով տեղացիներէն ոմանց թուլութիւնը, աշիրէթներ բերել կու տան, որպէսզի աւելի անգթութեամբ եւ անխնայ սպաննեն: Տեղի գատըն (գատաւոր և Ա.Ք.) գլուխը կը կենայ ոճրագործներուն եւ կը խրախուսէ զիրենք: ...Ոճրագործները գարհուրելի արբեցութենէ մը բռնուած էին, հոնդալով ու ոռնալով կը յարձակէին նոյնիսկ մոլորած սողոց վըրայ, աչքերնին դարձած, մարդկային որեւէ զգացումէ զրկուած, անանուն գազաններու պէս էին: Այսօր երբ կը վերջիչեմ այդ պատկերները, դժուարս կու գայ հաւատալու, նոյնիսկ ինծի որ աչքովս տեսայ, թէ իրականութի՞ւն են անոնք»:

Ատանայի ջարդը օսմանեան խորհրդարանի օրակարգին առաջին անգամ մաս կը կազմէ 18 Ապրիլի (նոր տոմար՝ Մայիս 11) նիստին: Տեղւոյն վրայ քննութիւններ կատարելու համար՝ քննիչ մարմին մը կը կազմուի յանձինս Յակոբ Պապիկեանի, Յարութիւն Մոստիչեանի, Երուստի Գեմալ եւ Ֆայիք պէյերու:

Յակոբ Պապիկեան Ատանայի ջարդերուն մասին պատրաստած տեղեկագիրը տակաւին խորհրդարան չյանձնած, Երիտթուրքերու կորմէ թունաւորուելով 20 Յուլիս 1909-ին կը մեռնի:

Ատանայի ջարդը պատահական կամ տեղական բնոյթ չունէր: Օսմանեան ոճրապարտ դե-կավարներու կողմէ ծրագրուած եւ գործադրուած կարգադրութիւն մըն էր: Ատանայի ջարդը նախաքային էր հայութիւնը արմատապէս բնաջնջելու թրջական քաղաքականու-թեան, որ Համաշխարհային Առաջին Պետերագմին ստեղծած յարմար առիթով հասաւ իր գագաթնակէտին:

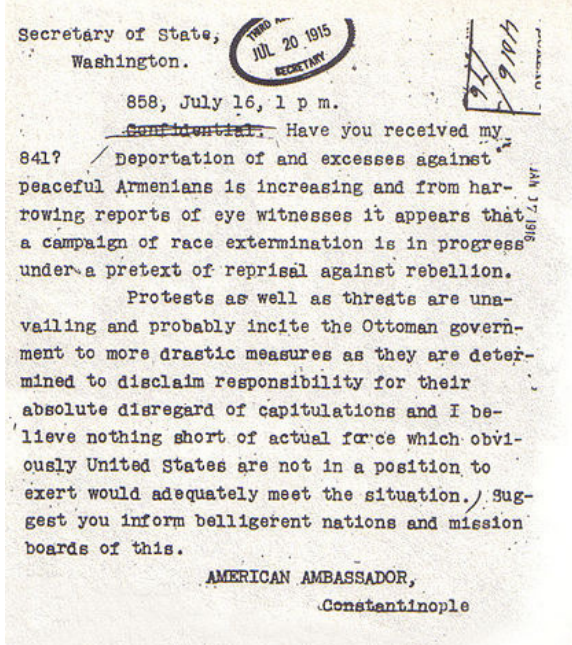
Երբ գիտաշխատող Սիւզան Ք. Պլէր (Susan K. Blair) 1980-ական թուականներուն ԱՄՆ-ի արտաքին գործոց նախարարութեան արխիւները կը պրպտէ, պատահամբ կը գտնէ 130 էջերէ բաղկացեալ տեղեկագրութիւն մը՝ Խարբերդի հայոց ջարդերու առնչութեամբ, Լեսլի Տէյվիս (Leslie Davis) ստորագրութեամբ, գրուած՝ 1918-ին, կնքուած՝ որպէս կարգացուած, սակայն չհրապարակուած: Սիւզան Պլէր այդ գրութիւնը 1985-ին տպագրութեան կը

պատրաստ էլ գիրքը *The Slaughterhouse Province: An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide 1915-1917* by Leslie Davis, editor Susan K. Blair («Մպանդանոց Նահանգը. Ամերիկացի Դիւանագէտի Մը Տեղեկատուութիւնը Հայոց Ցեղասպանութեան Մասին 1915-1917», Լեսլի Տէյվիս, խմբագիր՝ Սիւզան Պլէյր) խորագրով 1989-ին լոյս կը տեսնէ: Երբ գիրքին ծանուցումը թերթերու մէջ կը հրատարակուի, Սիւզան Պլէյր եւ իր ընտանիքը անձանօթ աղբիւրէ մահուան սպառնալիքներ կը ստանան եւ առ ի գգուշութիւն՝ անյայտ տեղ մը կը փոխադրուին:

Լեսլի Տէյվիս Ապրիլ 1914-էն մինչեւ 1917-ի գարունը՝ ԱՄՆ-ի Ա. Աշխարհամարտի մասնակցութեամբ Օսմանեան Կայսրութեան հետ դիւանագիտական յարաբերութիւններու խզումը, Խարբերդի մէջ կը պաշտօնավարէ որպէս ԱՄՆ-ի հիւպատոս: Միջնադարեան ժամանակներէն ի վեր գոյութիւն ունեցող Խարբերդի բարգաւաճ հայ գաղութը այդ թուականներուն քաղաքի բնակչութեան մէկ երրորդին կը համապատասխանէ: Կ.Պոլսոյ մէջ ԱՄՆ-ի դեսպանն ալ Հենրի Մորկընթաուն է (Henry Morgenthau, 1913-1916): Ան, վերջին ինը ամիսներու ընթացքին, Երիտթուրքերու երբեակին կատարած ջարդերուն մասին բաւականին փաստեր կը ղրկէ ԱՄՆ-ի արտաքին գործոց նախարարութեան, որոնք ինք կը ստանայ կայսրութեան զանազան քաղաքներուն մէջ գործող ԱՄՆ-ի հիւպատոսներէն ու ականատեսներէն:



Երբեակը Օսմանեան Կայսրութիւնը Ա. Աշխարհամարտին մասնակից կը դարձնէ կայսրութեան փառքը վերականգնելու, վերջին մի քանի տասնեակ տարիներու ընթացքին կորսնցուցած հողամասերը ետ առնելու հեռանկարով:



Բայց օսմանեան բանակը, անպատաստ ու անկազմակերպ, շուտով մեծ պարտութիւններ կ'արձանագրէ եւ եռապետութեան ցեղապաշտ փաշաները պարտութիւնը կը վերագրեն «ներքին թշնամիներ»-ուն՝ յատկապէս հայերուն: Թշնամին մեկուսացնել, հալածել՝ անհրաժեշտութիւն եւ հայրենասիրական պարտականութիւն կը նկատուի: Թալաթի հրահանգով Կ.Պոլսոյ վերնախաւին 24 Ապրիլին ձերբակալումով՝ կը սկսի հայոց ջարդը:

Խարբերդի մէջ ալ նախ համայնքին առաջնորդները՝ փաստաբանները, բժիշկները, ուսուցիչները եւ վաճառականները առաջին զոհերը կ'ըլլան: Լեսլի Տէյվիս իրագեկ կը դառնայ, որ ձերբակալուած այս անձերը, հիւպատոսարանէն ոչ-հեռու, կ'ենթարկուին տանջանքներու՝ խարազանուի, բրածեծուի, եղունգներու քաշուի: 23

Յունիսի գիշերը հարիւրաւոր ձերբակալեալներ գոմէշի կառքերով կ'աքսորուին: 26 Յունիսին կը յայտարարուի, որ 1 Յուլիսէն սկսեալ բոլոր հայերը՝ կին, մանուկ, ծեր, պիտի փոխադրուին դէպի Ուրֆա՝ աքսորակայան: Տէյվիս կը կասկածի, թէ տեղահանումը շատ աւելի վատ նպատակի մը քողարկումն է: Եթէ նոյնիսկ կառավարութեան նպատակը ժողովուրդը տեղահանելով զանոնք մեկուսացնել է, առանց փոխադրական միջոցի եւ պատշաճ օրապահիկի զանոնք աքսորել՝ անոնց համար մահավճիռ պիտի ըլլայ: Անապատին մէջ, կիզիչ արեւուն տակ 140 մղոն ճամբորդելէ յետոյ, շատ քիչեր պիտի կարենան ողջ մնալ,

գուցէ հազարէն մին: Տէյվիս այս յուսահատ վիճակը Մորկընթաուին կը տեղեկացնէ:

Յաջորդ օրերուն, ամէն առաւօտ, հայեր շարքով հիւպատոսարան կու գան՝ օգնութեան համար: Խարբերդահայերուն համար ողջ մնալու միակ յոյսը Տէյվիսն է: Տէյվիսին կը յանձնեն իրենց դրամներն ու ոսկիները՝ մօտաւորապէս 200.000 տոլոր արժէքով, այն յոյսով, որ պիտի վերադառնան: Ան հիւպատոսարանին մէջ 1915-1916 թուականներուն 80 հոգի կը պատսպարէ, իւրաքանչիւր անգամուն մինչեւ քսան հոգի, նոյնիսկ վտանգելով իր կեանքը: Ոմանք կը տեղաւորէ վստահելի ընտանիքներու քով, ոմանց ալ կ'օգնէ, որպէսզի Եփրատը անցնելով Ռուսաստան ապաւինին:

Տէյվիս օր մը անակնկալօրէն հիւպատոսարանէն կը հեռանայ ու հայկական գիւղեր կը փնտռէ: Իրեն կ'ընկերակցին բժիշկ մը, որպէսզի մեռեալներուն մահուն պատճառը պաշտօնապէս ստուգուի, եւ լուսանկարիչ մը՝ նկարահանումներու համար: Կը գրէ. «Գիւղի մը մէջէն անցանք: Փողոցները դատարկ էին եւ աղբերով լեցուն: Ամէն մարդ գացած էր ի բաց առեալ վեց հոգիէ»: Աւելի հեռուները կը տեսնէ հազարաւոր դիակներ՝ փայտակոյտի նման ձգուած, ոմանք մերկ, ոմանք այրած՝ վայրագօրէն մեռցուած: Կը գուշակէ, թէ 24 ժամուայ ընթացքին տասը հազար հայու դիակի մնացորդները տեսած է: Կը գրէ. «Այժմ լաւագոյնս հասկցայ հայերուն աքսորին բուն իմաստը, Խարբերդ սպանդանոցի մը վերածուած էր»:

Տէյվիս կը ջանայ համոզել տեղւոյն իշխանութիւնները, որ աքսորը կեցնեն: Կառավարիչը կը խոստանայ կարելին կատարել: Նոյն երեկոյեան ոստիկանապետը այցելութեան կու գայ՝ յայտնելով, թէ աքսորը կարելի է անմիջապէս կեցնել, պայմանաւ որ ինք նամակ մը ստորագրէ, ուր գրուած ըլլայ. «Անոնք, որոնք աքսորուած էին, պատժուած, կամ յանցաւոր էին օրինազանցութեամբ»: Տէյվիս չի փափաքիր կառավարութեան գործած ոճիրները արդարացնող այդպիսի փաստաթուղթ մը անոնց տալ:

Կառավարութեան փոքրագոյն պաշտօնէայէն մինչեւ վերին աստիճանաւորը, գիտակից իր յանցապարտութեան, կը դիմէ ամէն միջոցի, որպէսզի իրողութիւնները խեղաթիւրուին:

Էսաթ Ուրաս եւ իրեն նման երիտթրքական եւ փանթուրքիստ «պատմաբան»-ներ, որոնք անկարելի է որ տեղեակ չըլլային իրողութիւններուն, գիտակցաբար կը դիմեն խեղաթիւրումի:

Երբ Անգլիոյ, Գերմանիոյ, Ֆրանսայի, Ամերիկայի, Վատիկանի արխիւներուն մէջ թուրքերուն կատարած ջարդերուն՝ ցեղասպանութեան մասին անթիւ ու անհամար փաստաթուղթեր կան, «Մեր արխիւներուն մէջ ցեղասպանութիւնը փաստող վաւերաթուղթեր չկան», «Մենք ցեղասպանութիւն գործող ազգ մը չենք» ըսելը՝ գիտակից ու արժանապատուութեան տէր անձերու կեցուածքը չի կրնար ըլլալ: Հայոց Ցեղասպանութեան մասնագէտներէն Փրոֆ. Թաներ Աքչամ քանիցս գրած է, թէ Թուրքիոյ Հանրապետութեան պաշտօնէաները օսմանեան արխիւները մաքրագործումի ենթարկած են:

Թէեւ Օսմանեան Կայսրութիւնը Արեւմտեան Հայաստանի մէջ իր կատարած կոտորածներուն որպէս արդարացուցիչ պատճառ հայոց պահանջած բարենորոգումները որպէս յեղափոխութիւն կը ներկայացնէր, եւ դիմուած խիստ միջոցառումներն ալ ինքնապաշտպանութիւն կը նկատէր՝ ընդհանուր հայկական յեղափոխութիւնը կասեցնելու համար, սակայն ջարդերուն համար կար նաեւ աւելի հիմնական ու քաղաքական նպատակ մը. ռուս-թրքական պատերազմներու ընթացքին (1853-1856, 1877-1878) թուրքերուն դուրս մղուած Անդրկովկասը վերագրաւել եւ հասնիլ Հիւսիսային Կովկասի լեռնականներուն: Ըստ ծաւալապաշտ թուրքերու կարծիքին, նախապէս իրենց տիրապետութեան տակ գտնուած Անդրկովկասը Թուրքիոյ կը պատկանէր եւ ուշ կամ կանուխ իրենց պէտք է վերադարձուէր: Իթի-հատականներն ալ յառաջիկային, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի նախօրեակին, կը

ձգտելին վերացնել քրիստոնեայ տարրը Փոքր Ասիայէն՝ առաջին հերթին հայերը, որոնք, իրենց կարծիքով, կը խանգարէին թուրքերու միաւորումը Անդրկովկասի եւ Հիւսիսային Կովկասի մահմետական ժողովուրդներու հետ:

Թուրքի մը մտքէն չէր կրնար անցնիլ «ճշմարիտ հաւատացեալներու կայսրութիւնը» կերպարափոխել դաշնակցային պետութեան մը: Քաղաքական նմանօրինակ կազմակերպութեան մը մտածումն անգամ նուաստացուցիչ էր, Մարգարէին պատուէներուն հակառակ, Ալլահի ծառաներուն անարժան: Մինչդեռ Ղուրանին «Սուր եւ Պատերազմ» գլուխներուն պատուիրած բնաջնջումը նուիրական գործ մը կը թուէր: Ապտիւլ-Համիտ, փոխանակ բռնադատուած հայերուն վիճակը բարելաւելու, քաջալերուած Վիլհելմ կայսրի (1888-1918) մահմետականներուն հանդէպ ունեցած պաշտօնական համակրութենէն, կը հրամայէ բնաջնջել հայերը՝ «ցոյց տալու համար իր մեծութիւնը»: 30 Սեպտեմբեր 1895-ին ալ Անգլիոյ վարչապետ Լորտ Սալիսբուրիին (Lord Salisbury (25 Յունիս 1895-11 Յունիս 1902) կը գրէ. «Երբ բարենորոգումները գործադրեմ, զանոնք պարունակող վաւերագրերը պիտի քննեմ եւ անձամբ պիտի հսկեմ, որ իւրաքանչիւր յօդուած գործադրուի: Ահա վերջնական որոշումս: Այս մասին պատուոյ խօսք կու տամ»:

Սուլթանը «կը խոստանայ» այն ինչ որ չէր ուզեր կատարել, ոչ ալ կրնար կատարել:

Պալքանեան դէպքերուն կայսրութեան տարբեր շրջաններուն մէջ ալ հաւանական



կրկնութիւնը կանխելու նպատակով, սուլթանական կառավարութիւնը հալածանքներու եւ բռնի թրջացընելու իր վաղեմի քաղաքականութիւնը ա'լ աւելի կը սաստկացնէ: Երիտթուրքերը մահմետական կրօնակից ժողովուրդներու բնաջնջման համար կը գործադրեն ձուլման՝ թրջացման քաղաքականութիւնը: Իսկ վստահ չըլլալով քրիստոնեայ ժողովուրդներու՝ հայ, յոյն, մահմետականացման ու թրջացման ռազմավարութեան կատարեալ յաջողութեան, կը շարունակեն Սուլթան Համիտի արիւնալի քաղաքականութիւնը՝ ջարդը:

Վանի հերոսամարտի օրերուն՝ Ապրիլ-Մայիս 1915, Վանի բնակչութիւնը 41.000 է՝ 23.000-ը հայ, 18.000-ը թուրք: Այդ թուականին Վան նահանգին մէջ կուտակուած է աւելի քան 70.000 վասպուրականցի հայ: Երիտթուրքերը 1914-ի Օգոստոսի վերջաւորութեան Վանի նահանգապետ կը նշանակեն իր դաժանութիւններով ծանօթ ձեւտեթ պէյը՝ ինվեր փաշայի քեռայրը: Անոր հրամանատարութեան

տակ կը գտնուին 12.000 զինուոր, քրտական անկանոն ջոկատներ, չէրքէզական հեծելազօրք, մի քանի տասնեակ թնթանօթ եւ գնդացիր: Ինքնապաշտպանութեան կռիւները կը սկսին Ապրիլ 7-ին, թուրք զինուորներու յարձակումով: Վանի մարտերուն ընթացքին ինքնապաշտպանութեան կռիւներ կ'ըլլան նաեւ նահանգի տարբեր վայրերը: Զարդարարները կը շարունակեն հայերու կոտորածը: Կը սպաննուի 24.000 հայ, կը թալանուի եւ կը հրկիզուի աւելի քան 100 հայկական գիւղ: Ռուսական բանակի եւ հայկական կամաւորական ջոկատներու յառաջխաղացքով՝ թուրքերը կը հարկադրուին Մայիս 3-ին Վանի պաշարման վերջ տալ ու

փախչիլ:

Ճեւտեթ պէյ կը յայտարարէ, թէ հայեր 55.000 մահմետականներ նողկալի գազանութիւններով կոտորած են՝ կիները եւ երախաները անպատուած, հաշմանդամած: Ճեւտեթ պէյի այս խեղաթիւրումը կը հերքէ Վանի ինքնապաշտպանութեան ականատես, մասնագիտութեամբ բժիշկ, ամերիկացի միսիոնար Քլարընս Աշըր (Clarence Douglas Ussher, 1870-1955) 1917-ին հրատարակուած իր *An American Physician in Turkey: A Narrative of Adventures in Peace and War* խորագրեալ գիրքին մէջ, ուր կը գրէ, թէ այդ ձեւով սպաննուածները ոչ թէ մահմետականներն էին, այլ՝ հայերը:



Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կառավարութեան իր հպատակներուն հանդէպ որդեգրած քաղաքականութենէն դժգոհները միայն հայերը չէին:

Կ'ապստամբէին նաեւ արաբական երկիրներու ժողովուրդները: 1857-ին կը հիմնուէր «Սուրիոյ Գիտական Ընկերութիւն»-ը, որուն մէջ կը մտնէին արաբ ազգաբնակչութեան բոլոր խաւերու ներկայացուցիչները: Ընկերութիւնը կ'որոշէր արաբ ժողովրդային զանգուածներուն կոչ ընել՝ պայքար ծաւալելու սուլթանական արիւնոտ տիրապետութեան դէմ:

1857-1860 թուականներուն Լիբանանի մէջ յառաջ եկած գիւղացիական մեծ շարժման ժամանակ՝ այս ընկերութիւնը գիւղացիներուն մէջ մեծ աշխատանք կը տանի: Յետագայ տարիներուն արաբական երկիրներու մէջ թրքական տիրապետութեան դէմ պայքարը ա'լ աւելի կը ծաւալի: Կը սկսին լոյս տեսնել արաբերէն լեզուով թերթեր: Կը բացուին դպրոցներ, ուր կը քարոզուին ազգային գաղափարներ եւ ատելութիւն՝ դէպի թուրք կեղեքիչները: Այս բոլորի իբր հետեւանք՝ զգալիօրէն կ'աճի արաբներու մէջ արթնցած ազգային ինքնագիտակցութիւնը:

Մեծ պետութիւններու միջամտութեան շնորհիւ, 1860 թուականին Լիբանան վարչական ինքնավարութիւն կը ստանայ:

1875-ին Պէյրութի մէջ կը կազմակերպուի արաբական գաղտնի ընկերութիւն մը, որուն մաս կը կազմեն ընկերային տարբեր խումբերու ու դաւանանքի պատկանող արաբ մտաւորականներ: Ընկերութիւնը մասնաճիւղեր կը բանայ Դամասկոսի, Թրիփոլիի եւ այլ քաղաքներու մէջ: Ընկերութեան գործունէութիւնը սուլթանական կառավարութիւնը լրջօրէն կ'անհանգստացնէ եւ ընկերութեան դէմ ամենազաւթան միջոցներու կը ձեռնարկուի: Ընկերութեան անդամներուն մեծ մասը կը ձերբակալուի եւ կայսրութեան սահմաններէն դուրս կ'աքսորուի:

Թրքական լուծին դէմ յաճախ կ'ապստամբին Եմէնի, Քուէյթի, Իրաքի, Հիճազի արաբները: 1900 թուականին թրքական զօրքերը լուրջ պարտութիւն կը կրեն Եմէնի արաբներէն: 1902-ին Եմէնի ապստամբութիւնը ա'լ աւելի կը բռնկի: 1905-1907 թուականներուն արաբներու ազգային-ազատագրական շարժումը նոր թափ կը ստանայ: Արաբ ժողովուրդի ապստամբութիւնը կ'ընդգրկէ ամբողջ Արաբական Թերակղզին, Միջագետքը, Սուրիան եւ այլ երկիրներ: Անգլիան կացութիւնը կ'օգտագործէ՝ արաբական նահանգները Օսմանեան Կայսրութենէն անջատելու եւ իր գերիշխանութիւնը հաստատելու նպատակով: 1904-ի վերջերը ապստամբութիւնը կը հասնի մինչեւ Սանաս՝ Եմէնի գլխաւոր քաղաքը: 1905-ին, թուրքեր խռովութիւնները ամենաարագ կերպով ճնշելու նպատակով 50 հազար զօրք կը ղրկեն: Սանաս, մի քանի անգամ ձեռք փոխելէ յետոյ, կը մնայ ապստամբներու ձեռքը: Արաբներ ցերեկային ու գիշերային յարձակումներ կը կատարեն ու մշտապէս կը խանդարեն թուրքերը, որպէսզի անոնք վճռական յաղթանակի չհասնին: Մինչեւ

1906-ի վերջը, թուրքերը 80 հազար զոհ կու տան:

Արաբներու վերջնական յաղթանակը կը խանգարէին շարժումը գլխաւորող ցեղային տարբեր շէյխերու միջեւ գոյութիւն ունեցող տարաձայնութիւնները եւ երկպառակութիւնները: Իւրաքանչիւր շէյխ կը ձգտէր իր գերիշխանութիւնը հաստատել միւսին վրայ: Այդ անմիաբանութիւնը թրքական կառավարութիւնը կ'օգտագործէ լայնօրէն՝ օգտագործելով կաշառակերութեան ձեւերը: Արաբական շարժման յաջողութիւնը կը խանգարէին նաեւ Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի միջամտութիւնները, որոնք օգնութեան դիմակին տակ՝ ամէն կերպ կը ձգտէին արաբական երկիրները իրենց տիրապետութեան ենթարկել:



Թրքական աւատապետական եւ բռնակալական կարգերու դէմ յամառ պայքար կը մղէին նաեւ մակեդոնացիները: Մակեդոնիոյ բազմացեղ կազմը և պուլկարներ, սերպեր, ալպանացիներ, յոյներ և որոշ չափով կը դժուարացնէր երկրի ժողովուրդներուն թրքական տիրապետութենէն ազատագրուելու համար տարած պայքարը: Մակեդոնիան տնտեսապէս շատ ետ մնացած էր:

Կալուածատէրերը թուրքերն ու մահմետականներն էին, իսկ գիւղացիները՝ սլաւները եւ քրիստոնէաները: Այդ պատճառով ալ դասակարգային հակասութիւնները կը սրուէին կրօնական եւ ազգային հակասութիւններով: Մակեդոնացի գիւղացիները, անկախ իրենց ազգային պատկանելիութենէն, կը յարձակէին թրքական կալուածներու վրայ, կը կոռուէին սուլթանական կանոնաւոր զօրքերուն դէմ: Հայդուկային շարժումի ջոկատներուն թիւը Ի. դարու սկիզբը կը հասնէր հարիւրի: Մակեդոնիոյ գիւղացիներուն պայքարին կը միջամտէին Պուլկարիան, Յունաստանը եւ Սերպիան, ինչպէս նաեւ Անգլիան, Աւստրո-Հունգարիան եւ Գերմանիան՝ ի նպաստ իրենց նուաճողական ծրագիրներուն: Կ'ըլլային արիւնալի ընդհանրումներ: Յունական հրոսակները սուրի կը քաշէին մերձաւոր շրջանի այն գիւղացիները, որոնք կ'ուզէին Մակեդոնիան Պուլկարիոյ կցել: Պուլկարական աւագակախումբերն ալ յոյները կը կոտորէին: Բ. Դուռն ալ ամէն ինչ կ'ընէր, որպէսզի ազգային թշնամութիւնները բորբոքին: 1903-ին նոր ապստամբութիւն կը բռնկի: Թուրքերը զայն արեան մէջ կը խեղդեն: Կը կողոպտեն եւ կ'աւերեն երկրին հողատարածքին մօտաւորապէս մէկ երրորդը: Մեծ պետութիւնները կը միջամտեն, յատկապէս Աւստրո-Հունգարիան, որ կը ցանկայ Սելանիկը գրաւել: Յարական Ռուսիոյ համար հանդուրժելի չէր Աւստրո-Հունգարիոյ Տարտանէլի մօտ իր դիրքերուն ամրապնդումը: 20 Սեպտեմբեր 1903-ին Աւստրո-Հունգարիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ համաձայնութիւն կը կնքուի՝ թրքական կառավարութեան վրայ ճնշում բանեցնելու, որպէսզի Մակեդոնիոյ մէջ բարեկարգութիւններ կատարուին: 1905 թուականին Մակեդոնիոյ մէջ յեղափոխական շարժումը կը սաստկանայ: 29 Դեկտեմբեր 1907-ին, Փարիզի մէջ կը գումարուի համաժողով, որուն կը մասնակցին Իթիհատ վէ թերաքքի խմբակը (Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն), ՀՅԴ-ն, արաբական կազմակերպութիւններ, ուր կ'որոշուի Սուլթան Համիտի գահընկէցութիւնը, գոյութիւն ունեցող վարչակարգի արմատական վերափոխումը եւ կառավարման ներկայացուցչական ձեւի փոխուիլը: Երիտթուրքերը համատեղ գործողութիւններու կը դիմեն սուլթանական վարչակարգը տապալելու եւ սահմանադրական միապետութիւն հաստատելու նպատակով, որպէսզի ապահովեն երկրին ազգային գերիշխանութիւնը:

23 Յուլիսը 24 Յուլիսին կապող կէս գիշերին, սահմանադրութեան գործադրութիւնը ի գորտ կը դառնայ: 27 Ապրիլ 1909-ին Սուլթան Համիտ գահընկէց կ'ըլլայ եւ Երիտթուրքերը իշխանութիւնը ձեռք կ'անցընեն: Կը հրաժարին յեղափոխութեան նախօրեակին տուած

իրենց խոստումներէն: Կ.Պոլիս արաբատառ թրքերէնով հրատարակուող Neva թերթի 1910 տարուայ 7-րդ թիւին մէջ գրուած է. «Հակառակ անոր, որ Թուրքիոյ մէջ սահմանադրութիւն ընդունուած է, կայսրութեան տարբեր շրջաններուն մէջ կը շարունակուին անօրինութիւնները, հալածանքները եւ ամէնուրեք բնակչութիւնը կը տառապի հարկային ծանր լուծէն: Ժողովուրդին համար ոչ մէկ թեթեւացում կայ»:

Ազգային հարցով երիթրօքական կառավարութիւնը կ'ընթանար Սուլթան Համիտի ճամբով: Կը ձգտէր բռնի կերպով թրքացնել կամ բնաջնջել Օսմանեան Կայսրութեան այլազգի բոլոր ժողովուրդները: Կը պնդէին, թէ երկրին մէջ բացի օսմանեան ազգէն ուրիշ ազգութիւն չկար: Անոնք այսպիսով կը ցանկային ոչ-թուրք ժողովուրդներուն ստիպել հաշտուիլ իրենց իրաւագրկուած վիճակին հետ: Կը ձգտէին բռնի միջոցներով կեցնել արաբներու, հայերու, պալքանեան թերակղիի սլաւական ժողովուրդներու, յոյներու, ալպանացիներու եւ քիւրտերու ազգայնական-ազատագրական շարժումը: Երիտթուրքերու պարագլուխներէն էնվեր, յեղափոխութենէն անմիջապէս յետոյ կը բացագանչէ. «Այսուհետեւ պուլկարացի չկա՛յ, յոյն չկա՛յ, մակեդոնացի չկա՛յ, արաբ չկա՛յ եւ բոլորը «հաւասար» են եւ բոլորն ալ օսմանցի են», ինչ որ Եւրոպայի մէջ տարբեր հասկացողութիւններու տեղի կու տայ: Ըստ էնվերի հասկացողութեան, Թուրքիոյ մէջ բնակող բոլոր ցեղերը թուրք կը դառնան եւ այդպիսով բոլորը «հաւասար» կ'ըլլան, կամ անոնք «չկան», այսինքն՝ «մենք անոնք սուրի կը քաշենք եւ անոնք այլեւս գոյութիւն չեն ունենար»:

1911-ի Հոկտեմբերին կը գումարուի Իթթիհատականներու համագումարը, ուր առնուած որոշման մէջ կ'ըսուի, թէ կայսրութեան բնոյթը պէտք է ըլլայ մահմետական, ուրիշ ազգեր պէտք է զրկուին կազմակերպուելու իրաւունքէն, քանի որ ապակեդրոնացումը եւ ինքնավարութիւնը թրքական կայսրութեան նկատմամբ դաւաճանութիւն են: Ազգային փոքրամասնութիւնները կրնան պահել իրենց կրօնքը, բայց ոչ՝ լեզուն: Թրքերէն լեզուին տարածումը կը հանդիսանայ մահմետականութեան գերիշխանութեան ստեղծման եւ ուրիշ ազգերու ձուլման ամենալաւագոյն միջոցը:

Երիտթուրքերու իշխանութեան շրջանին կը սկսին տարածուիլ փանթուրքիստ եւ փանիսլամիստ գաղափարախօսութիւնները: Ըստ փանթուրքիստներու, թուրքերը բարձագոյն ցեղն էին, որովհետեւ անոնք միւս բոլոր ազգերէն աւելի քաջ, աւելի գիտուն եւ աւելի ընդունակ էին: Փանթուրքիստները կը ջանային ուրիշ ժողովուրդներու հանդէպ ատելութիւն եւ արհամարհանք ներշնչել: Ըստ անոնց, ատելութիւնը ազգի համար ոյժի օգտակար աղբիւր էր, իսկ վրիժառութիւնը՝ այդ ոյժին շարժիչը: Մեծ գործերը կրնային կատարել միայն ատող եւ վրիժառու ազգերը: Թուրքերու ներկայ սերունդը պէտք է վրիժառութեան զգացումը փոխանցէ յաջորդ սերունդին: Թուրքը անբաժանելի է վրիժառութեան զգացումներէն, որ ազգային միասնութեան հասնելու եւ ազգային նպատակները իրագործելու միջոցն է: Որով երիտասարդութիւնը պէտք է դաստիարակել վրիժառութեան ու ատելութեան ոգիով:



9 Հոկտեմբեր 1912-ին կը բռնկի Պալքանեան Առաջին Պատերազմը՝ մէկ կողմը Սերպիա, Պուլկարիա, Յունաստան եւ Չեռնոգորիա եւ միւս կողմն ալ Օսմանեան Կայսրութիւն, որ կը կրէ ծանր պարտութիւն: 30 Մայիս 1913-ին ստորագրուած Լոնտոնի Հաշտութեան Դաշնագրով Օսմանեան Կայսրութիւնը կը կորսնցնէ պալքանեան թերակղզիի իր տիրապետութեան ենթակայ բոլոր հողերը՝ ի բաց առեալ Կ.Պոլիսն ու Թրակիոյ փոքր մէկ բաժինը: Պուլկարիա կ'ըլլայ գլխաւոր յաղթականը՝ իսկելով առիւծի բաժինը օսմանեան

բռնատիրութենէն ազատագրուած հողերուն:

Պատերազմի արդիւնքէն Յունաստան եւ Սերպիա գոհ չէին մնացած, որոնք ազատագրուած հողերէն իրենց սպասած բաժնին չէին կրցած տիրանալ, եւ ոչ ալ եւրոպական մեծ պետութիւնները, որոնց մտահոգութիւն կը պատճառէր պալքաններու մէջ Ռուսիոյ ազդեցութեան գօտիին ընդարձակումը:

Հրահրումներու հետեւանք՝ Լոնտոնի Դաշնագրէն ամիս մը յետոյ, 30 Յունիս 1913-ին, կը սկսի Պալքանեան Երկրորդ Պատերազմը: Այս անգամ Օսմանեան Կայսրութեան զինակից կ'ըլլան Յունաստան, Սերպիա, Չեռնոգորիա եւ Ռումանիա՝ ընդդէմ Պուլկարիոյ: Պատերազմը կարճ կը տեւէ: 10 Օգոստոս 1913-ին վերջ կը գտնէ: Պուլկարիա ծանր կորուստ կ'ունենայ, թէ՛ զոհերու թիւի, թէ՛ քանդում-աւերումի եւ թէ՛ հողատարածքի առումով, որ կը վերաբաշխուի պալքանեան յաղթական երկիրներուն միջեւ:

Պալքանեան Առաջին Պատերազմի ընթացքին Պուլկարիա իր ազատագրած հողերուն վրայ գտնուող թուրքերը կա՛մ կոտորածի կ'ենթարկէ, կամ ալ հարիւր-հազարով տեղահան կ'ընէ: Օսմանցիներն ալ, Երկրորդ Պատերազմի սկսման յաջորդ օրն իսկ, 1 Յուլիսին, կը վերագրուեն Մարմարա Ծովու արեւմտեան ափին գտնուող առաւելաբար հայերուն եւ յոյներուն բնակութիւն հաստատած Ռոտոստո նաւահանգիստ քաղաքը եւ բնակչութիւնը թիրախ կը դառնայ թրքական վրէժխնդրութեան: Թուրքերը կը կոտորեն աւելի քան հազար հայեր: Հայոց շուրջ 300 բնակարանները եւ 500 խանութները կը կողոպտուին ու հրոյ ճարակ կը դառնան: Ռոտոստո այսօր Թուրքիոյ եւրոպական հողամասին մաս կը կազմէ եւ 1923-էն ի վեր Թեքիրտաղ կը կոչուի:

Երբ Օսմանեան Կայսրութիւնը թէ՛ արեւմուտքի եւ թէ՛ արեւելքի մէջ հետզհետէ հողատարածքներ կը կորսնցնէ, պետական վերնախաւը նախապէս նուաճուած այդ հարուստ հողամասերուն կորուստի գաղափարին հետ չի կրնար հաշտուիլ: Պալքանեան Պատերազմով կորսնցուած հողերը, ի մասնաւորի Իթթիհատ վէ Թերաքքի կուսակցութեան առաջնորդներուն ծննդավայր Մակեդոնիոյ կորուստը, մեծ ցաւ կը պատճառէ: Յառաջիկային, գրագէտ-լրագրող Հիւսէյին Ճահիթ Եալչըն կը գրէ. «Ռումելիէն արտաքսուելուն տուած ցաւը երբեք չեմ մոռցած»:

1912-1913-ի Պալքանեան Պատերազմի օրերուն թուրք եւ քիւրտ կալուածատէրերու կողմէ հայերու հողերը կը բռնագրուուին: Թուրք պաշտօնեաներ հայերուն կը ստիպեն ստորագրել փաստաթուղթեր, թէ անոնք իրենց հողերը «կը զիջէին» Պալքանեան թերակղզիէն գաղթած մահմետականներուն՝ մուհաճիրներուն: Կառավարութեան հետապնդած նպատակը արեւելեան նահանգներու մէջ մահմետականութեան թիւը բարձրացնել էր:



Ժ Խ Տ Ո Ի Մ



Հերքումը Յեղասպանութեան վերջին փուլն է:

Իթթիհատականները գործի գլուխ գալէ յետոյ, ամէն միջոցի կը դիմեն հայկական կազմակերպութիւնները վարկաբեկելու, հայկական դատը եւրոպական մամուլի էջերուն մէջ խեղաթիւրելու համար: Իրենց հակամարդկային արարքները պատճառաբանելու համար՝ յանցանքներ կը վերագրէին հայերուն: Ժխտելով ազգային ինքնավարութեան ձգտելու հայոց իրաւունքը, առաջ կը դնէին «ազգային գոյութեան համար» թուրքերուն պայքարիլը եւ հայերը կը մեղադրէին դաւաճանութեամբ:

Սուլթան Մեհմեթ Ե. Ռեշատի (1909-1918) եղբօր փեսան՝ Իթթիհատականներու ոխերիմ թըշնամի Տամատ Սալիհ փաշա կ'ըսէ, թէ Իթթիհատը որոշած է հայերը կոտորել: Ան մահափորձի մը մասնակցած ըլլալու մեղադրանքով՝ 1912 թուականին մահուան կը դատապարտուի: Երբ սուլթանը կը վարանի որոշումը վաւերացնել, էնվեր զէնքի ոյժով վճիռի վաւերացումը կը պարտադրէ:

Երիտթուրքերու կառավարութեան 7 Հոկտեմբերի անկումէն յետոյ, Օսմանեան Կայսրութեան նոր վարչապետ Տամատ Մեհմետ Ֆերիտ փաշա, 1918-ի Նոյեմբերի սկիզբը, կը քողագերծէ հայերու դէմ Իթթիհատ կուսակցութեան մշակած ու կազմակերպած ցեղասպանութեան գաղտնի ծալքերը: Ան կը յայտարարէ, թէ երիտթրքական կառավարութեան հրապարակած պաշտօնական «Կարմիր Գիրք»-ին մէջ հայերու անհաւատարմութեան մասին գրուածները շինծու են, ճշմարտութեան չեն համապատասխաներ:

Մոնտրոսի զինադադարի ստորագրումէն յետոյ, 30 Հոկտեմբեր 1918-ին, հայերու կոտորածներու հարցը օսմանեան երեսփոխանական ժողովի քննարկման ամենակարեւոր նիւթը կ'ըլլայ: 4 Նոյեմբերի նիստին՝ կոտորածներու հարցով լարուած քննարկումներ տեղի կ'ունենան: Նիստերու արձանագրութիւնները կը տրպուին պետութեան պաշտօնաթերթ *Takvim-i Vekayi*-ի



էջերուն մէջ, որ շաբաթաթերթ է եւ թրքերէնի կողքին կը հրատարակուի նաեւ արաբերէն, հայերէն, յունարէն լեզուներով: Նոր կառավարութեան օրով թրքական մամուլին մէջ կը տեսնուին քննադատութիւններ, վերազնահատումներ, դատապարտումներ:

«Վաքիթ» թերթի 10-13 Դեկտեմբեր 1918 օրուայ թիւերուն մէջ լոյս կը տեսնեն տեղահանութիւններուն հակառակած, մեծ թիւով հայեր տեղահանութենէ ազատած, այդ պատճառով ալ Հալէպի, ապա Գոնիայի կուսակալութիւններէն հեռացուած Մեհմետ Ճելալ պէյի յուշերը: Ան կը գրէ. «Եթէ աշխարհի վրայ մեր բոլոր թշնամիները մեր դէմ իրար միանային եւ ուզէին մեզի այսպիսի մեծ կորուստ պատճառել՝ պիտի չկրնային յաջողիլ: ... Հանրային հարստութեան գրեթէ քառորդը, նաեւ երկրին վաճառականութեան եւ արդիւնագործութեան գրեթէ կէսը հայերուն ձեռքն էր: Հայերը բնաջնջել՝ համազօր է կայսրութեան քանդումին, կորուստ մը, որ կարելի պիտի չըլլայ վերագտնել դարերու ընթացքին»: Մեհմետ Ճելալ պէյը, իր հայանպաստ գործունէութեան համար, վերջերս կը կոչուի նաեւ «թուրք Oskar Schindler»-ը:

Կ.Պոլսոյ «Ժամանակ» թերթի 11 Դեկտեմբեր 1918 թիւին մէջ թրքական թերթերէն արտատպուած են Թալաթի, Պահաէտտին Շաքիրի, Նազըմի հակահայկական հրամաններու, շրջաբերականներու պատճէնները: Անոնցմէ մէկուն մէջ գրուած է. «Կէտ առ կէտ գործադրեցէք հայերը սպաննելու մասին ձեզի տրուած հրամանները»: Թերթի նոյն թիւին մէջ հրատարակուած է նաեւ «Յատուկ Կազմակերպութիւն»-ի (Teşkilât-ı Mahsusa) կազմակերպիչներէն բժիշկ Պահաէտտին Շաքիրի (Dr. Bahaettin Şakir) ծածկագիր, չափածոյ մէկ շրջաբերականը. «Սիլահ փաթլամասըն, Ասքէր եափմասըն, Էրմենի գալմասըն» (Թող զէնք չպայթի, Թող զինուորը չընէ, Թող հայ չմնայ) «Պիլիլքլերի քեսմելի, Կիլգելլերի սեչմելի, Օ պիրիլերինի սիւրմելի» (Մեծերը կոտորել, Գեղուհիները ընտրել, Միւսները տարագրել):

Հայոց սպանութիւններուն պատասխանատուները դատելու համար, Սուլթան Մեհմետ Զ. Վահետտինի (3 Յուլիս 1918-17 Նոյեմբեր 1922) հրովարտակով՝ 14 Դեկտեմբեր 1918-ին կը կազմուի արտակարգ զինուորական դատարան (Divan-ı Harb-i) եւ կայսրութիւնը դատաքննչական 10 շրջաններու կը բաժնուի: 8 Յունուար 1919-ին Կ.Պոլսոյ մէջ կը կազմուին առաջին, երկրորդ եւ երրորդ դատական ատեանները, որոնց նիստերուն քննարկուած բոլոր փաստաթուղթերը հիմնըւած էին երիտթուրքական կառավարութեան պաշտօնական վաւերագրերու բովանդակութեան, զանազան պաշտօնական եւ մասնաւոր վկայութիւններու վրայ: Այս վաւերագրերը կը հրատարակուին «Թաքվիմ-ի Վեքայի»-ի եւ անոր յաւելուածներու էջերուն մէջ: Թերթին բոլոր անուանաթերթերը կը կրեն «Նորին Մեծութիւն Փատիշահի 1335 թ. (1919) Մարտ 8-ի կայսերական հրամանով կազմուած ռազմական արտակարգ ատեանի դատաւարութեան արձանագրութիւնը» խորագիրը:

Այս արձանագրութիւնները կը հրատարակուին նաեւ բազմաթիւ այլ թերթերու մէջ: Այս նիւթերու հրապարակման յատկապէս մեծ տեղ կը յատկացնէ Կ.Պոլիս հրատարակող La Renaissance ֆրանսական թերթը, ինչ որ կը դիւրացնէ այս նիւթը հետազօտող, սակայն արաբատառ թուրքերէնին անծանօթ անձերու աշխատանքը:

1919-ի Յունուարին, Փարիզի մէջ տեղի կ'ունենայ խորհրդաժողով մը, որմէ ծնունդ կ'առնէ յանձնաժողով մը՝ պատերազմի յանցագործները գտնելու իրաւասութեամբ: Այդ յանձնաժողովի աշխատանքին շնորհիւ, 10 Օգոստոս 1920-ին Օսմանեան կայսրութեան եւ իր դէմ եղող 13 պետութիւններու միջեւ ստորագրուած Սելրի հաշտութեան դաշնագրին մէջ կը դրուին հայոց կոտորածներու մեղաւորները դատական պատասխանատուութեան ենթարկելու 226-րդ, 228-րդ եւ 230-րդ յօդուածները:

1919-ի Փետրուարին, Օսմանեան կայսրութեան վարչապետ Ահմետ Թեւֆիք փաշա (11

Նոյեմբեր 1918 - 3 Մարտ 1919) կը դիմէ չէզոք երկիրներու՝ Զուիցերիա, Դանիա, Սպանիա, Շուէտ եւ Հոլանտա, եւ անոնցմէ երկուական դատաւոր կը խնդրէ՝ հայոց զանգուածային ջարդերու պատասխանատուները դատելու նպատակով միջազգային դատարան հիմնելու համար, սակայն Մեծն Բրիտանիան կը խոչընդոտէ, որովհետեւ ան մտադիր էր պատասխանատուները դատել սեփական դատարաններու միջոցաւ:

Սեւրի հաշտութեան դաշնագիրը կը մնայ թուղթի վրայ: Խնդրոյ առարկայ ոչ մէկ պետութիւն, նեռարեալ Օսմանեան Կայսրութիւնը, զայն չի վաւերացներ: Քեմալականները կը դիմեն անոր հաստատումը կանխող բոլոր միջոցներուն, եւ որպէս առաջին քայլ՝ նոր արշաւանքի կը սկսին Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ՝ զայն ոչնչացնելու մտադրութեամբ: Յաջորդ տարուան ընթացքին քեմալականները, օգտուելով միջազգային նոր իրադրութենէն, որ կը ստեղծուի խորհրդային Ռուսիոյ եւ քեմալական թուրքիոյ մերձեցման հետեւանքով, կացութիւնը կը հասնի Սեւրի հաշտութեան դաշնագրի վերաքննութեան եւ, փաստօրէն, անոր վերացման:

Ըստ դաշնագրի 38-րդ յօդուածին՝ «Թուրքիա կը յայտարարէ, որ կը ճանչնայ Հայաստանը, ինչպէս արդէն ըրած են դաշնակից պետութիւնները, որպէս ազատ եւ անկախ պետութիւն»:

Ըստ 89-րդ յօդուածին՝ «Թուրքիա եւ Հայաստան, որպէս բարձր պայմանաւորուող կողմեր, կը համաձայնին էրզուրումի, Տրապիզոնի, Վանի եւ Պիթլիսի նահանգներուն մէջ Թուրքիոյ եւ Հայաստանի միջեւ սահմանագծումը թողուլ ԱՄՆ-ի որոշմանը եւ ընդունիլ զայն որպէս անոր որոշումը, նոյնպէս եւ այն բոլոր միջոցառումները, որոնք ան կրնայ առաջարկել Հայաստանի դէպի ծով ելք տալու եւ յիշեալ սահմանագծին յարող օսմանեան բոլոր հողատարածքներու ապառազմականացման վերաբերեալ»:



Հայոց Յեղասպանութեան կազմակերպման եւ իրականացման համար մեղադրեալներու առաջին ձերբակալութիւնները կը կատարուին 1918-ի Դեկտեմբերի սկիզբը՝ Անգարայի, Չորումի եւ Ատանայի մէջ: 1919-ի Յունուար-Փետրուարին ալ ձերբակալութիւնները կը դառնան զանգուածային:

Զինուորական դատարանի արձանագրութիւնները կը պարունակեն բազմաթիւ փաստեր, որոնք կը հաստատեն թրքական կառավարութեան կատարած յանցագործութիւնները:

La Renaissance թերթի 18 Դեկտեմբեր 1918-ի օրուայ թիւին մէջ թարգմանաբար լոյս կը տեսնէ գահաժառանգ իշխան Ապտիւլ Մեճիտի անգլիական Morning Post թերթին տուած հարցազրոյցը, ուր ան կ'ըսէ. «Կոտորածը Թալաթի եւ էնվերի գործն էր: Եթէ Գերմանիան ուզէր, կրնար սպանդը արգիլել»:

Ըստ La Renaissance-ի 14 Դեկտեմբերի թիւին, նոր կառավարութեան ներքին գործոց նախարար Մուսթաֆա Արիֆ պէյ կը դատապարտէ թէ՛ Սայիթ փաշայի, թէ՛ ալ Թալաթի կառավարութիւնները: Ան կը յայտարարէ. «Յաւալի է, որ մեր այն ժամանակուայ ղեկավարները, ներչնչուած աւագակութենէ, տարագրութիւնը կիրարկեցին այնպիսի ձեւով, որ նոյնիսկ ամենէն յանդուգն եւ արիւնարբու աւագակները պիտի չկարենային այդպէս ընել... Կառավարութիւնը, որ հրամայեց հայերը դէպի Տէր Էլ-Չօր աքսորել, չէր իսկ մտածած զանոնք արաբական ցեղերու մէջ տեղաւորելու եւ անոնց սնունդ հայթայթելու մասին»: «Ի՞նչ էր կառավարութեան նպատակը: Դժբախտաբար հնարաւոր չէ ուրանալ եւ կամ հարցը անտեսել: Ուզեցին բնաջնջել եւ բնաջնջեցին: Կարելի չէ թաքցնել, որ բնաջնջումի որոշումը

տրուեցաւ կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէի ազդեցիկ անդամներուն կողմէ եւ գործադրուեցաւ կառավարութեան կողմէ... անոնք նախընտրեցին հայերը բնաջնջել»:

La Renaissance-ի 22 Դեկտ. 1918-ի թիւին մէջ գրուած է, թէ 21 Դեկտեմբերին խորհրդարանին մէջ, երբ երիտթուրք պարագլուխներու յանցանքներուն հետ առնչութիւն ունեցող խնդիրներ կը քննուէին, Մուսթաֆա Արիֆ պէյ (ներքին գործոց նախարար՝ Նոյեմբեր 1918 - Յունուար 1919 թուականներուն) կ'ըսէ. «Լոյս կը սփռուի հայերու դէմ գործուած վայրագութիւններու վրայ, վայրագութիւններ, որոնք ամբողջ մարդկութեան մօտ զգուանք յառաջացուցին. մեր երկիրը հսկայական սպանդանոցի մը վերածուած ըլլալով՝ մեզի յանձնուեցաւ»:

1918-ի աւարտին եւ 1919-ի սկիզբը, «Սապահ» թերթի խմբագրապետ Ալի Քեմալ եւ «Շնի Կիւն» թերթի խմբագրապետ, Մուսթաֆա Քեմալի ջատագով, հանրապետութեան հռչակումէն յետոյ Մուսթաֆա Քեմալի հրահանգով Կ.Պոլսոյ մէջ Cumhuriyet թերթի հիմնադիր Եունուս Նատի շարք մը խմբագրականներով վիճաբանութիւն կը բանան հայոց կոտորածին պատասխանատուները բացայայտելու, անոնց յանցագործութիւնը հաստատելու շուրջ: Ալի Քեմալի գրածէն մի քանի տող La Renaissance-ի 15 Դեկտեմբեր 1918-ի թիւին մէջ թարգմանաբար կը տպուի. «Աշխարհը գիտէ եւ այս է ճշմարտութիւնը, որ հայերու կոտորածները կազմակերպուեցան կեդրոնական կոմիտէի հրամաններով: Այս հրամանները հաղորդուեցան մասնաւոր պատուիրակներու միջոցով եւ գործադրուեցան անոնց իսկ հսկողութեան տակ՝ աւագակներու միջոցով: Ասիկա երեւան հանելը միթէ թուրքերուն եւ թրքութեան դատին ծառայել չէ՞: Կուզես, որ այդ ընելէ ե՞տ կենանք, եւ մենք ալ նոյն ամբաստանութեան տա՞կ իյնանք»:

Հայոց Յեղասպանութեան եւ հայրենագրկման ծրագիրը պատրաստող ու գործադրող իթթիհատի երրեակի անդամներէն ձեմալ փաշայի թոռը՝ Հասան ձեմալ, Հրանդ Տինքի եւ էթիէն Մահմուտեանի հետ Մարսէյ ճամբորդելէ յետոյ, Հայկական Յեղասպանութեան հարցով կը հետաքրքրուի ու Հայոց Յեղասպանութիւնը կը ճանչնայ: 5 Սեպտեմբեր 2005-ի առաւօտուն Միծեռնակաբերդ կը բարձրանայ, անմար կրակին 4 հատ սպիտակ մեխակ կը դնէ, յետոյ ալ կը շրջի Յեղասպանութեան Թանգարանը: 2012-ի Սեպտեմբերին կը հրատարակէ «1915: Էրմէնի Սօյքըրըմը» (1915: Հայոց Յեղասպանութիւն) խորագրեալ հատորը: Հասան ձեմալ այդ գիրքին մէջ «Ճումհուրիյէթ» թերթի առնչութեամբ Եունուս Նատիի տղայէն՝ Նատիր Նատիէն իմացած հետեւեալ տեղեկութիւնը կու տայ: Օսմանեան շրջանի ամենակարեւոր տպարաններէն «Մաթոսեան Տպարան»-ը հայ գործատէրի մը տպարանն էր: Տպարանին տիրոջ՝ Վահան Մաթոսեանին երկրէն փախչելէն յետոյ, այդ տպարանը, առանց աճուրդի, Նատիր Նատիի հօրը՝ Եունուս Նատիին կը ծախուի: Մուսթաֆա Քեմալի հրահանգով ալ այդ տպարանէն, Եունուս Նատիի խմբագրապետութեամբ, 7 Մայիս 1924-էն սկսեալ «Ճումհուրիյէթ»-ի հրատարակութիւնը կը սկսի:

24 Ապրիլ 2015 թուակիր «Սապահ» թերթին տուած տեղեկութեան համաձայն, Եունուս Նատի ձեռք ձգած տպարանին համար մաս մը գումար վճարելէ յետոյ՝ դադարած է վճարում կատարելէ, որովհետեւ անյայտ պատճառներով տպարանին մէջ հրդեհ պատահած է եւ ամէն ինչ փճացած, նոյնիսկ տպարանին մետաղեայ մասերը անհետացած են: Եունուս Նատի իր վճարած գումարը պետութենէն ետ պահանջած է: Տպարանի գրադարանին մէջ գտնուող գիրքերը ծախած է կրթական նախարարութեան: Ըստ հրդեհի օրերուն հրատարակուող «Թանին» թերթի 22 Փետրուար 1924-ի օրուայ թիւին, գիրքերուն փոխարժէքը տպարանի գնման համար Եունուս Նատիին վճարել խոստացուած գումարէն շատ աւելի բարձր եղած է:

Երբ կուսակալներու, այլ պաշտօնատար անձերու ձերբակալումը կը սկսի, «Թասֆիր-ի էֆթեար» թերթը «Պալատէն դէպի բանտի գնտան» խորագրով յօդուած մը կը հրատարակէ,

որ *La Renaissance*-ի 15 Դեկտեմբեր 1918-ի թիւին մէջ կ'արտատպուի: «Դժուար է հասկնալ, թէ ինչո՞ւ այս անձերը չմտածեցին, թէ օր մը իրենք պէտք է հաշիւ տային Թալաաթ փաշայի կառավարութեան կողմէ կատարուած բոլոր ոճիրներուն համար, նոյնիսկ եթէ պատերազմէն մենք յաղթական դուրս գայինք»:

28 Յունուար 1919-ի օրուայ «Սապահ» թերթին մէջ Ալի Քեմալ պէյ, որ 4 Մարտ 1919-էն մինչեւ 28 Յունիս 1919 կայսրութեան կրթութեան, յետոյ ալ ներքին գործոց նախարարութեան պաշտօնները վարած է, կը գրէ. «Չորս կամ հինգ տարի առաջ կատարուեցաւ պատմութեան մէջ աննախադէպ ոճիր մը, յանցագործութիւն մը, աշխարհաստան ոճիր մը: Եթէ կ'ուզենք պատկերացում տալ այդ ոճրագործութեան տարողութեան եւ պայմաններուն մասին, ապա պէտք է խօսինք ոչ թէ հինգէն տասը, այլ՝ հարիւր հազարաւոր յանցագործներու մասին: Արդէն ապացուցուած իրողութիւն է, որ եղեռնը ծրագրուած էր Իթթիհատի ընդհանուր կեդրոնի որոշումներովն ու կարգադրութիւններովը»:

«Ալեմտար» թերթի Թալաաթի ու անոր գործակիցներուն մասին գրածը *La Renaissance* իր 30 Ապրիլ 1919-ի թիւին մէջ թարգմանաբար կ'արտատպէ. «Կախեցին, սպաննեցին, աքսորեցին, մորթեցին եւ միեւնոյն ժամանակ հայերը մորթել, աքսորել եւ սպաննել տուին: Անոնք կրկնակի մարդասպաններ են, որովհետեւ հրամաններ արձակեցին սպաննելու եւ սպաննեցին»:

Սուլթան Վատետտինի 8 Մարտ 1919 թուակիր յատուկ հրովարտակով՝ Իթթիհատ վէթերաքքի կուսակցութեան ղեկավարները կը յանձնուին Կ.Պոլսոյ արտակարգ զինուորական ատեանին: Այս յանցագործներու քննութեան դատավարութիւնը կը սկսի 1919-ի 28 Ապրիլին ու կը տեւէ մինչեւ 17 Մայիս, «Անթանթ»-ի, յատկապէս անգլիական զինուորներու հսկողութեան տակ: Ի ներկայութեան կը մեղադրուին 20 կուսակցականներ եւ բարձրաստիճան պաշտօնեաներ, իսկ ի բացակայութեան՝ 11՝ ներքին գործոց նախարար, ապա վարչապետ Թալաաթ, ռազմական նախարար Էնվեր, ռազմածովային նախարար Ճեմալ, կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէի անդամ եւ «Յատուկ Կազմակերպութեան» նախագահ Պահաէտտին Շաքիր, կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէի անդամ, «Յատուկ Կազմակերպութեան» անդամ, կրթութեան նախարար Նազըմ, ելեւմտական նախարար Ճաւիտ, հողագործութեան եւ առեւտուրի նախարար Սիւլէյման Էլպիստանի (1915-1917), հողագործութեան եւ առեւտուրի նախարար Մուսթաֆա Շերիֆ (1917-1918), նամակատան ու հեռագրական նախարար Օսկան (1914-1917), կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէի անդամ Ռուզուհ, հասարակական անվտանգութեան նախարար եւ «Յատուկ Կազմակերպութեան» անդամ Ազիզ: Էնվերը, Թալաաթը, Ճեմալը եւ միւսները ոչ միայն հայկական ջարդերու կապակցութեամբ յանցապարտ էին, այլ նաեւ Քուլթ էլ-Ամարայի ճակատամարտին թուրքերուն ձեռքը գերի ինկած անգլիացի զինուորներուն եւ սպաններուն հանդէպ կիրարկուած գազանութիւններուն համար ալ:

Երբ դատավարութիւնը կը սկսի, դատարանի նախագահութիւնը երկրի այլազան քաղաքներու նահանգապետներուն հեռագիրներ կը ղրկէ ու իրենց մօտ գտնուող տարագրութեան հետ առընչութիւն ունեցող Իթթիհատականներուն ղրկած հրահանգներուն դատարան ղրկուելը կը պահանջէ:

Հետաքննութիւններէն կը պարզուի, թէ «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն» կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէի եւ *Teşkilât-ı Mahsusa*-ի (Յատուկ Կազմակերպութիւն) վերաբերեալ կարեւոր գրութիւնները մեծ մասամբ ոչնչացուած էին: Ասոր հիմնական մեղաւորը կը հանդիսանար բժիշկ Նազըմը: Ան կոմիտէին գործունէութիւններով կատարուած յանցագործութիւնները թաքցընելու նպատակով՝ փախուցած էր կուսակցութեան արխիւը: Սակայն գործադրուած բոլոր զգուշութիւններով հանդերձ, ռազմական արտակարգ ատեանին

ձեռքը անցած էին բաւականաչափ թիւով հեռագիրներ, նամակներ եւ այլ գրաւոր փաստաթուղթեր, որոնք անվիճելիօրէն կը հաստատէին հայերու տեղահանութեան եւ ոչնչացման ընթացքին «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն» կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէին, ներքին գործոց նախարարութեան եւ «Թեւքիլաթ-ը Մահսուսա»-ի միջեւ եղած համագործակցութիւնը, ուր իրենց գործը եւ մասնակցութիւնը ունեցած էին նաեւ շրջանային պատասխանատու քարտուղարները:

Առ ի պատասխան դատարանի պահանջքին, Միվասէն կու գան 16 հեռագիրներու պաշտօնապէս վաւերացուած պատճէնները, որոնք փոխանակուած էին Թալաթի եւ Միվասի նահանգապետ Մուհամմետ պէյի, ինչպէս նաեւ էրզինճանի, Գարահիսարի այլ բարձրաստիճան պաշտօնատարներու միջեւ:

Եոզկաթի նահանգապետը կը տեղեկացնէ, թէ կը ղրկէ 65 յանցագործներու անուններուն ցանկը, որոնք բանտէն ազատ արձակուած էին ու զինուած: Անոնք «Թեւքիլաթ-ը Մահսուսա»-ի անդամագրած էին՝ պարտականութիւն ունենալով հայ տարագիրները ճամբան սպաննել:

Գլխաւոր դատախազին 12 Ապրիլ 1919-ին ներկայացուցած մեղադրանքները, որոնք հրատարակուած են «Թաքվիմ-ի Վեքայի»-ի 3604 թիւին մէջ, կը վկայեն, որ թրքական կառավարութիւնը խնամքով կազմակերպած եւ վաւերացուցած է բազմաթիւ հայերու կոտորածը: «...1914-ի Յուլիսին, զինուորական տեղաշարժէն անմիջապէս յետոյ, անոնք՝ Թալաթը, Էնվերը եւ Ճեմալը սկսան իրենց գաղտնի նպատակներու իրագործման: Անոնք կազմակերպեցին «Թեւքիլաթ-ը Մահսուսա»-ն՝ բանտերէն արձակուած յանցագործներով: Զօրահաւաքի սկիզբը լուրեր տարածուեցան, որ ասոնք պէտք է մասնակցին պատերազմին եւ ամէն ինչ եղաւ, որպէսզի դիւրահաւատ ժողովուրդը համոզեն, որ այդ էր անոնց ստեղծման բուն նպատակը: Բայց ապացոյցները եւ անոնց վերաբերեալ վաւերագրերը կը վկայեն, որ անոնք ստեղծուած էին տարագիր հայերը ոչնչացնելու համար: ...Տրապիզոնի, Եոզկաթի եւ Պողազլըեանի կոտորածները կազմակերպուած էին «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն» կուսակցութեան ղեկավարներուն կողմէ»:

Ամբաստանագրին մէջ կը ժխտուէին աքսորի եւ կոտորածներու հեղինակներուն եւ Հայոց Յեղասպանութիւնը ժխտող թուրք «պատմաբան»-ներու այն պնդումները, թէ տեղահանումները եղած էին որպէս ռազմական միջոցառում: Յոյց կը տրուէր, որ Պոլսու եւ նման քաղաքներ, որոնք ռուսական սահմանէն շատ հեռու էին եւ չէին կրնար պատերազմական գօտիի մէջ համարուիլ, այստեղերէն տեղահանումները չէին բխեր ռազմական անհրաժեշտութիւններէ կամ կարգապահութենէ, որով այդպիսի տեղերէն եղած բռնագաղթը կ'ապացուցանէր, թէ այդ կատարուած էր կուսակցութեան նպատակներուն իրականացման համար: Ամբաստանագրին մէջ կ'անդրադարձուէր բնաջնջման կերպերուն, հայերու ունեցուածքին իւրացման եւ կատարուած չարաշահումներուն: Կը շեշտուէր, թէ Երիտթուրքերու կուսակցութեան անդամներուն մեծ մասը հարստացած էր հայերու անշարժ եւ շարժական գոյքերու իւրացմամբ եւ կուսակցութիւնն ու կառավարութիւնը բացայայտ հրամաններ արձակած էին հայերու կոտորածներուն համար: Ապացոյցը այն ծածկագիր հեռագիրներն էին, ուր կը հրահանուէր ոչնչացնել հեռացուած հայերը: Ամբաստանագրին մէջ կ'ընդգծուէր, թէ կոտորածներու գործողութեան կատարման համար կուսակցութեան կազմակերպութեան ցանցին մասնակից դարձուած էին քաղաքացիական եւ ռազմական իշխանութիւնները եւ վերահսկուած էին ներքին գործոց նախարարութեան, յատկապէս Թալաթի կողմէ: Շեշտուած էր, թէ հայերը պաշտպանելու համարձակողներուն, պաշտօնեայ կամ հասարակ քաղաքացի, սպառնացած էին պաշտօնազրկումով, նոյնիսկ մահապատիժով:

Կուսակցութեան անդամներուն դատավարութեան սկզբնական նիստերուն, դատարանի

նախագահին հարցումներուն անոնց տուած պատասխանները կ'ըլլան միանման, խուսափողական. հայերու կոտորածներուն մասին տեղեկութիւն չունենալ, նախագահին հարցերը չհասկնալ ձեւացնել, չյիշել այդ ժամանակուայ դէպքերը: Անոնք բանտին մէջ իրարու հետ խօսելու եւ իրենց վիճակը քննարկելու հնարաւորութիւն ունէին, որով պատրաստած էին իրենց պատասխանները: Մակայն յառաջիկայ նիստերուն դատական կազմը գործածած է հարցաքննութեան տարբեր կերպեր եւ կոտորած անոնց յամառութիւնը: Մեղադրեալները կը սկսին հրաժարիլ իրենց կոշտ, ժխտողական դիրքորոշումէն եւ կը սկսին յայտնել կարեւոր տեղեկութիւններ: Օրինակ՝ «Յատուկ Կազմակերպութիւն»-ի անդամ Աթիֆ խոստովանած է, որ կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէն օժանդակած է «Յատուկ Կազմակերպութիւն»-ին եւ այս կազմակերպութեան ջոկատները բանտէն հանուած յանցագործներէ կազմուած է:



Հայոց տեղահանութեան եւ կոտորածներու մեղադրանքներով յառաջ եկած 63 դատաւարութիւններէն առաջինը կը հանդիսանայ «Շոզկաթի դատաւարութիւն»-ը՝ 5 Փետրուար 1919-էն մինչեւ 7 Ապրիլ, 18 նիստ: Կը դատուին Շոզկաթի մութասարըֆի տեղակալ եւ Շոզկաթի հողատարածքին մաս կազմող Պողազլըեանի գայմագամ (գաւառապետ) Մեհմեթ Քեմալ պէյ, ինչպէս նաեւ Շոզկաթի ժանտարմայի հրամանատար Թեւֆիք: Զարդի օրերուն Պողազլըեանի 48 գիւղերուն մէջ 40 հազար հայ կը բնակէր եւ Քեմալ պէյ Շոզկաթի հողատարածքին մէջ 60 հազար հայու ջարդով կը մեղադրուէր: 22 Փետրուարի նիստին մեծ թիւով փաստաթուղթեր եւ ծածկագիր հեռագիրներ կը կարդացուին:

Ըստ հաւաքուած տեղեկութիւններու, Քեմալ պէյի հրամանատարութեամբ 12 տարեկանէն մեծ այր մարդիկ «Հաճըլար» եւ «Կենչլեր Մեզպահասը» կոչուած վայրերը կը տարուին եւ կը ջարդուին: Բոլորովին անպաշտպան մնացած կիները, փոքրերը եւ ծերերն ալ «Քելլէր Քէօյիլ» կոչուած վայրը կը տարուին եւ դանակով, եաթաղանով, կացինով կը մեռցուին:

Մեհմեթ Քեմալ պէյի դատապաշտպան, Շոզկաթի այդ օրերու գործօն նահանգապետը՝ Սատեթթին պէյ (Saadettin Bey), դատարանի 5 Փետրուար 1919-ի օրուայ նիստին հետեւեալ պաշտպանողականը կ'ընէ, որ կը հրատարակուի La Renaissance-ի եւ «Ժամանակ»-ի 6 Փետրուար 1919-ի օրուայ թիւերուն մէջ: «Այս մեղադրեալները արժանի են ներողամտութեան, քանի որ անոնք հրամանները կատարած են: Առաջին հերթին պէտք է պատժել նախարարները, կառավարութեան բարձրաստիճան պաշտօնեաները եւ անոնց մեղսակիցները, այնուհետեւ կատարել համապատասխան քննութիւն, պարզել ենթակայ անձերու դերը...»:

Առ ի պատասխան այս պաշտպանութեան, զինուորական դատարանի գլխաւոր դատախազին արտայայտութիւնը հետեւեալը կ'ըլլայ, որ կը հրատարակուի Կ.Պոլիս հրատարակուող «Ճակատամարտ»-ի 13 Ապրիլ 1919-ի օրուայ թիւին մէջ: «Ճիշդ է, ամէն ոք պարտաւոր է կատարել իր վերադասին հրամանը, բայց ան պէտք է կշռադատէ՝ արդեօք տրուած հրամանը չի՞ հակասեր օրէնքին եւ արդարութեան եւ պէ՞տք է այդ կատարել, թէ ոչ: Այս ձեւ խորհող որոշ պաշտօնեաներ չեն կատարած ստացուած հրամանները եւ անոնց դէմ ելած են: Ինչպէս Անգարայի վալի (քաղաքապետ) Մաճար պէյ իրեն կոտորածի հրամանը բերող Աթըֆ պէյին ըսած է. «Ոչ Աթըֆ պէյ, ես քաղաքապետ եմ, ոչ թէ յանցագործ: Ես քեզ կը թողում իմ պաշտօնը, դուն ինքդ կատարէ այդ հրամանը»:

Դատարանը 8 Ապրիլի նիստին Քեմալ պէյը, ըստ պատերազմական յանցանքներու օրէնքի 170 եւ 171-րդ յօդուածներուն, մահուան կը դատապարտէ, իսկ Թեւֆիքն ալ՝ 15 տարուայ ծանր աքսորի: Քեմալ, 10 Ապրիլ 1919-ի երեկոյեան, Կ.Պոլսոյ Սուլթան Պայազըթ

հրապարակին վրայ կը կախուի, մահապատիժի արարողութեան պարտադիր պաշտօնեաներու եւ ոստիկաններու ներկայութեան: Յաջորդ օր, մօտաւորապէս 60.000 մարդու սպանդը իրականացուցած Քեմալի թաղման արարողութեան, մօտ 10 հազար հոգի կը մասնակցի՝ որպէս բողոքի ցոյց: Իթիթիհատականներ, առ ի բողոք դատավարութիւններուն, Մայիս 23-ին մեծ ցոյց մը կը կազմակերպեն: Մա ցոյց կու տար, թէ իթիթիհատականները՝ երիտթուրքերը երկրին մէջ տակաւին մեծ ոյժ կը ներկայացընէին եւ սպանդներու գործադրութիւնը կառավարութեան եւ ժողովուրդին որքա՛ն սերտ մեղսակցութեամբը կատարուած էր: Տարածայնութիւններ կային, թէ զինեալ յարձակում պիտի կատարուէր բարձր պաշտօններ վարած մեղադրեալ անձերուն արգելափակուած «Պեքիրաղա Պոլիւղիւ» բանտին վրայ: Կառավարութիւնը, ժողովուրդը հանդարտեցնելու միտումով, հայոց կոտորածներով մեղադրուած յանցագործներուն մեծամասնութիւնը՝ 41 հոգի ազատ կ'արձակէ եւ իթիթիհատական ամբաստանեալներու դատաքննութիւնը ժամանակաւորապէս կը դադրեցնէ: 28 Մայիսին ալ անգլիական հրամանատարութեան կողմէ 77 իթիթիհատականներ, որոնք հայոց ջարդին հետ կապակցութիւն ունէին, բանտէն կը հանուին եւ Մալթա կղզին կ'աքսորուին: Անոնք, 1 Նոյեմբեր 1921-ին, առանց Մալթայի մէջ դատուելու, քեմալականներուն մօտ գտնուող 22 անգլիացի ռազմագերիներու հետ կը փոխանակուին: Ասոնք երկիր վերադառնալէ յետոյ կը մասնակցին քեմալական ազգայնական շարժումին եւ հանրապետութեան հռչակումէն յետոյ ալ կը ստանան կարեւոր քաղաքական պաշտօններ: Այսպիսով՝ Հայոց Յեղասպանութեան պատասխանատուները կ'ըլլան Թուրքիոյ Հանրապետութեան հիմնադիր կազմը:

Մուսթաֆա Քեմալի հրամանով՝ Մեհմեթ Քեմալ պէյի զաւակներուն ցկեանս թոչակ կը յատկացուի: Անգարայի քեմալական կառավարութիւնը, 14 Հոկտեմբեր 1922-ին, յատուկ օրէնքով մը զինք «ազգային նահատակ» (şehid-i millî) կը հռչակէ: 31 Մայիս 1926-ին ընդունուած 882 թիւ օրէնքով ալ, աքսորուած հայերէն բռնագրաւուած Կ.Պոլսոյ տարբեր թաղամասերուն մէջ գտնուող 20.000 թրքական լիրա արժէքով չորս յարկանի շէնք մը եւ տուն մը իր ընտանիքին կը նուիրուին: Երկրին մէջ զանազան դպրոցներ իր անունով կը կոչուին՝ «Քեմալ Պէյ Իլքոքուլու», «Քեմալ Պէյ Անատուլու Լիսէսի»...:

«Թաքվիմ-ի Վեքայի» թերթի 3617 թիւին մէջ կը հրատարակուի դատարանին 8 Ապրիլ 1919-ի դատավարութեան արձանագրութիւնը..._

«Դատավարութեան կարգի համաձայն, սկիզբէն լսուեցան երկու կողմերը, այնուհետեւ խօսեցան դատապաշտպանները: Դատարանը ուսումնասիրելով գործին վերաբերող բոլոր փաստաթուղթերը, երկար խորհրդակցութիւններէ յետոյ որոշեց.

«Պողազլըեանի սանճագի դայմագամ եւ Եոզկաթի մութասարըֆ Քեմալ պէյը, ինչպէս նաեւ սանճագի ժանտարմայի պետ Թեւֆիք պէյ, հրաման ստացան տեղահանել կիները եւ անպաշտպան մնացած անչափահաս տղաներն ու աղջիկները, ինչպէս նաեւ նոյնիսկ այն հայերը, որոնք պաշտօնապէս ազատուած էին աքսորէն: Աքսորեալներէն նախապէս կը խլուէին դրամները, զարդեղէնները եւ այլ արժէքաւոր իրերը...»

«Մարդիկը կը քշէին ըստ իրենց հայեցողութեան եւ անոնցմէ ոմանց ալ կու տային գաղտնի կարգադրութիւններ: Ոչ ոք հոգ կը տանէր տեղահան եղածներուն. աւելին, զանոնք կը զրկէին ինքնապաշտպանութեան ամէն միջոցէ. մէկտեղ կը հաւաքէին բոլոր այլ մարդիկը, որպէսզի աւելի դիւրաւ կատարէին իրենց ծրագրած յանցագործութիւնը:

«Երբ դատի ժամանակ մեղաւորներէն պահանջուեցաւ բացատրութիւն տալ, անոնք պահեցին ճշմարտութիւնը: Փոխանակ կանխելու յանցագործութիւնը, անոնք կը ստիպէին ժանտարմային որպէսզի այդ կատարուի: Անոնց կատարած ոճիրները անյարիր են մարդկութեան եւ քաղաքակիրթ աշխարհի սկզբունքերուն:

«Մեղադրեալները ժխտեցին բովանդակութիւնը այն հեռագիրներուն, որոնք, ըստ վկաներու ցուցմունքի, փոխանակած էին զինուորական պաշտօնեաները: Հարցաքննութիւններէն պարզուեցաւ, որ կիները եւ երախաները մնացած էին առանց իրենց ամուսիններուն եւ ծնողներուն: Մեղադրեալներու պաշտպանները իրենց ելոյթներուն մէջ շեշտեցին (հայերու) կազմակերպած խռովութիւնները: Ուշադրութեան կը հրաւիրուէր այն հարցին վրայ, թէ (հայկական) կոմիտէներու որոշ անդամներ թշնամիին կողմէ գրաւուած շրջաններուն մէջ գտնուողները (հայերը) թշնամիին կողմը անցնիլ կը քաջալերէին: Վերեւ նշուած դէպքերը ամենեւին չեն թեթեւցներ կատարուած յանցագործութիւնները, եւ եթէ նոյնիսկ հայերու որոշ մէկ տոկոսը ռուսական բանակին կամաւոր գրուած է, անոնց մնացածը ապացուցած էր իր նուիրուածութիւնը, որով պաշտօնեաները դաժան արարքներու եւ անձնական վրէժի կատարողութեան պէտք չէ դիմէին:

«Իր պաշտպանութեան խօսքին մէջ վերեւ նշուած Քեմալ պէյը փորձեց մեղադրել Վանի, էրզուրումի եւ Պիթլիսի հայերը, որոնք մահմետականներու հետ վատ վարուած են: Պաշտպանեալին խօսքերը Եոզկաթի հայերուն համար անհիմն են թէ՛ իրաւաբանօրէն, թէ՛ ալ բարոյապէս, քանի որ անոնք երբեք խռովութիւններ չեն կատարած:

«Մինչ այս մեղադրեալները վրէժ լուծելու եւ անձնական շահ ապահովելու համար հայերուն դէմ կը հանէին մահմետականութիւնը, անոնք կը կարծէին, թէ կոտորածները բնական եւ անհրաժեշտ հետեւանք են:

«Փաստերը եւ ապացոյցները լրիւ կը հաստատեն մեղադրեալներու մեղքերը եւ պաշտպանութեան համար ներկայացուած փաստարկները ոչ մէկ արժէք ունին: Կայսերական դատախազը կը խնդրէ մեղաւորները դատել համաձայն քրէական օրէնսգրքի 56-րդ յօդուածին:

«Քեմալ պէյը, Եոզկաթի սանճագի ամենաբարձր քաղաքացիական պաշտօնեան, կազմակերպած է սպանութիւնները, կողոպուտները եւ գողութիւնները: Ան հրամայած է, որ աքսորեալներուն անպատասխանատու անձեր ուղեկցին: Աքսորեալներու որպէս ուղեկցող նշանակած է քսանապետ Չուրի չաւուշը: Վերջինս կը համարուէր գլխաւոր մեղսակիցներէն մին:

«171-րդ յօդուածին մէջ կ'ըսուի. «Այն անձերը, որոնք կը զբաղին մթերքներու կողոպուտով եւ վաճառքով՝ զինուած կամ անզէն, կ'ենթարկուին մահապատիժի: 170-րդ յօդուածին մէջ ալ գրուած է. «Ան, որ կը կատարէ կանխամտածուած սպանութիւն, այդ ըլլայ հայր, մայր, տատ կամ պապ, կը մեղադրուի կանխամտածուած սպանութեամբ եւ կ'ենթարկուի մահապատիժի»: Վերեւ բերուած յօդուածներու հիման վրայ Քեմալ պէյը դատապարտուած է մահապատիժի:

«45-րդ յօդուածի 2-րդ մասին մէջ գրուած է. «Եթէ գլխաւոր յանցագործը կը պատժուի մահապատիժով կամ ցմահ բանտարկութեամբ, անոր մեղսակիցը կը պատժուի ոչ պակաս քան 15 տարուայ տաժանակիր աշխատանքով»:

Դատարանը միաձայնութեամբ հաւանութիւն տուաւ այս որոշումներուն»:

La Renaissance թերթը իր 16 Ապրիլ 1919-ի օրուայ թիւին մէջ թրքական «Ալեմտար» թերթէն թարգմանաբար կը գրէ. «Մեզի համար փրկութեան միակ միջոցն է... բարձր աղաղակել քաղաքակրթուած աշխարհին, թէ իսկապէս եւ փաստացի կերպով արդարութիւն պէտք է կիրառենք բոլոր անոնց նկատմամբ, որոնք յանցաւոր են: Եթէ Պայագլիտի հրապարակը մեր ոճրագործներու կախաղանները չտեսնէ, Փարիզը մեր պետութեան եւ ազգին դատապարտութեան վայրը պէտք է դառնայ»:

La Renaissance 1 Մայիս 1919-ի օրուայ թիւին մէջ ալ, դարձեալ «Ալեմտար»-էն թարգմանաբար կը գրէ. «Մենք՝ թուրքերս ամբաստանուած ենք ոճիրով մը եւ վարակուած ենք

անբուժելի հիւանդութեամբ մը, որ ժանտախտէն աւելի սոսկալի է... Ատոր համար հաստատեցինք արտակարգ զինուորական ատեան, պատժելու համար յանուն արդարութեան»:

«Նիւ Եորք Թայմզ» թերթը 14 Ապրիլ 1919-ին կը հաղորդէ, թէ նահանգապետ Քեմալ պէյ հանրութեան առջեւ կախաղան հանուած է Կ.Պոլսոյ Պայազիտ հրապարակին վրայ: Դատարանը հաստատած է, որ ան Եոզկաթի շրջանի հայերու տեղահանման եւ ոչնչացման գլխաւոր յանցագործն է:

Թրքական զինուորական դատարանին արձակած մահապատիժի վճիռէն յետոյ, Բ. Դրան եւ սուլթանի պալատին կիսապաշտօնական բանբեր «Ալեմտար» թերթին մէջ հրատարակուած յօդուած մը՝ La Renaissance ֆրանսերէնով 14 Մայիս 1919-ին կը հրատարակէ: «Տեղահանութեան եւ կոտորածներու դատավարութեան ժամանակ հաստատուած խժոճութիւններն երեւան հանեցին իրենց ամբողջական մերկութեամբ, որ այս երկրին մէջ տիրապետողը ոչ թէ իրաւունքն ու արդարադատութիւնն են, այլ կեղեքումը եւ ոճիրը, որոնք կառավարութեան որդեգրած գործելակերպն են»: Թերթը կը շեշտէր ոչ-մահմետական ազգերու նկատմամբ «պետական որոշակի անարդարացի քաղաքականութեան կիրարկումը», ցոյց կու տար, որ արաբները նոյպէս, «նկատելով որպէս ոչ-թուրք», արժանացած էին միեւնոյն վերաբերմունքին: «Չփորձենք հայերուն վերագրել յանցանքը, որովհետեւ չկարծենք, որ աշխարհ ապուշ է»: «Կողոպտեցինք ինչքերը այն մարդոց, որոնք տեղահանեցինք ու ջարդեցինք»: «Մեր արդարադատութեան նախարարը բանտերու դռները բացաւ... հայ մանուկները, ծերերը, այր եւ կիները մորթելու համար հրոսակախումբեր կազմակերպեցինք»: «Այս բոլորը մենք ըրինք»: «Իթիհատականներու անկումէն յետոյ մենք ի՞նչ պէտք է ընենք վերջնականապէս հեռանալու համար այս անցեալէն: Ազգային կորովի մը ապացոյցը կրնանք տա՞լ, որպէսզի հնարաւոր ըլլայ օրէնք գործադրել արդարութիւնը ոտնակոխ ըրած եւ մեր պատիւն ու ազգային գոյութիւնը քուրջի վերածած հրոսակախումբի պետերուն դէմ»:



Հայոց Յեղասպանութեան կազմակերպման գլխաւոր պատասխանատուներէն, 1914-1917 թուականներուն Տրապիզոն նահանգի կուսակալ Ճեմալ Ազմի պէյ, հայ տղոց հանդէպ իր ունեցած տմարդի վարմունքին համար կոչուած էր «Տրապիզոնի Դահիճը»: Ան հայ տղաքը ենթարկած է այլազան վայրագութիւններու, սեռային պղծումներու: Կ.Պոլսոյ իր մեծաւորներուն որպէս նուէր գեղեցիկ աղջիկներ ղրկած է: Իր բոլոր զոհերը, խումբ առ խումբ, Տրապիզոնի բացերը ծով թափել տուած է:

Քաղաքի «Կարմիր Մահիկ» (Kizilay) հաստատութեան շէնքը վերածած է հայ աղջիկներու բռնաբարման վայրի: Իր անձնական հաճոյքին եւ սեռային փափաքներուն գոհացման ծառայեցընելու համար՝ 15 հայ աղջիկներ հոն պահած է: Զինուորներուն հրահանգած է այր մարդիկը հաւաքել, մէկ մասը փամփուշտով, միւս մասն ալ ծով թափելով մեռցնել: Երբ այդ թուականներուն Օրտու քաղաքը Տրապիզոն նահանգի սահմաններուն մէջ կը գտնուէր, հրահանգած է օրտուցի հայերը Սամսուն փոխադրելու պատրուակով ծով թափել: 1 Նոյեմբեր 1918-ին, իթիհատական պարագլուխներուն հետ երկրէն փախած է:

Տրապիզոնի առողջապահական ծառայութիւններու տնօրէն Տոքթ. Ալի Սայիպ ալ պատճառ դարձած է հազարաւոր հայ մանուկներու, որբերու, չափահասներու եւ յղի կիներու թունաւորման: Զանոնք հաւաքել տուած է «Կարմիր Մահիկ»-ի հիւանդանոցին մէջ եւ անոնց թոյն սրսկել տուած՝ որպէս դեղորայք: Անոնք, որոնք մերժած են սրսկուել, անոնք ալ ծովու մէջ խեղդամահ ընել տուած է: Հիւանդ մանուկները շոգիով դարմանելու պատրուակով՝

զանոնք հաւաքած է թունաւոր կազով լեցուն յատուկ սենեակներու մէջ եւ խեղդամահ ըրած: Ըստ հոն ծառայած Տոքթ. Ատնանի դատաւարութեան ընթացքին տուած վկայութեան, տղոց դիակները գետեղուած էին խոշոր կողովներու մէջ եւ ոչնչացուած:

«Ալեմտար» թերթի 6 Ապրիլ 1919-ի օրուայ թիւին մէջ հրատարակուած է Տրապիզոնի կուսակալ ձեմալ Ազմիի եւ միւս մեղսակիցներուն յանցանքներուն նկատմամբ դատաւարութեան նիստին ընթերցուած ամբաստանագիրը: «Տրապիզոնի վիլայեթին մէջ, «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն» կուսակցութեան կեդրոնական կառավարութեան կողմէ հայոց տեղահանութեան վերաբերեալ տրուած որոշումներու գործադրման ընթացքին, նախ հայ տղամարդոց, ապա կանանց ու երախաներուն նշանակուած վայրերը տեղափոխելու ատեն անոնց մէկ մասը անգլխաբար սպաննուած է Տեյիւրմէն Տերէի կողմէրը, իսկ կանայք ու երախաներն ալ նաւեր բեռնաւորուած եւ ջրախեղդ եղած: Հայոց մէկ մասն ալ, իբրեւ թէ բուժման նպատակով, տարբեր միջոցներով թունաւորուած են «Կարմիր Մահիկ»-ի հիւանդանոցին մէջ, որմէ ետք կողոպտուած է անոնց գոյքը, դրամն ու թանկարժէք իրերը: Ողջ մարդկութեան կողմէ անէծքով ու նողկանքով յիշելու արժանի նման անամօթ արարքներու ու յանցագործութեանց յանդէնած եւ այժմ փախուստի մէջ գտնուող Տրապիզոնի նահանգապետ ձեմալ Ազմիի եւ կուսակցութեան պատասխանատու քարտուղար Ենիպահչէի Նայիլի, ինչպէս նաեւ դատարանի մէջ ներկայ միւս յանցակիրներու մասնակցութիւնն այդ վիթխարի կոտորածին՝ պատիժ սահմանելու հիմք կու տան: ձեմալ Ազմին եւ Ենիպահչէի Նայիլը գլխաւոր յանցագործներն են: Բնականաբար, միայն ձեմալ Ազմին եւ Ենիպահչէի Նայիլը չէին կրնար այդ ահուկ սպանդը իրականացնել»:

Դատարանը 22 Մայիս 1919-ի օրուայ նիստին, ձեմալ Ազմին, ըստ պատերազմական յանցանքներու օրէնքի 170 եւ 171-րդ յօդուածներուն, ի բացակայութեան մահուան կը դատապարտէ:



Հայոց տեղահանութեան եւ կոտորածներուն առնչութեամբ դատարանը տուած է 20 մահապատիժի վճիռ, որոնցմէ միայն երեքը գործադրուած են, պարզ այն պատճառով, որ մնացեալները արդէն երկրէն փախուստ տուած էին: Մահապատիժը իրագործուած առաջին անձը 10 Ապրիլ 1919-ին կախաղան հանուած Պողազլըեանի գայմագամ (գաւառապետ) Մեհմեթ Քեմալ պէյն է: Մահապատիժը գործադրուած երկրորդ անձը Երզնկայի ժանտարմայի հրամանատար Հաֆրզ Ապտուլլահ Աւնին է՝ 22 Յուլիս 1920, իսկ երրորդ անձն ալ Բաբերդի (Պայպուրթ), յետոյ ալ Ուրֆայի գաւառապետ Պեհրամգատէ Նուսրեթն է՝ 5 Օգոստոս 1920: Այս վերջնոյն մահապատիժի օրը, Անգարայի քեմալական մեծլիսը, ի նշան յարգանքի, իր աշխատանքը տասը վայրկեան կը դադրեցնէ: Այս երկուքն ալ, նման Մեհմեթ Քեմալ պէյի, 14 Հոկտեմբեր 1922-ին յատուկ օրէնքով մը «ազգային նահատակ» (şehid-i millî) կը հռչակուին: Նոյնպէս «ազգային նահատակ» կը հռչակուի «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն» կուսակցութեան հիմնադիրներէն, Տիգրանակերտի կուսակալ բժիշկ Ռեշիտ պէյ, որ հայոց կոտորածներուն գործօն մասնակցութեան մեղադրանքով մահուան կը դատապարտուի, սակայն 25 Յունուար 1919-ին բանտէն կը փախչի: Երբ 6 Փետրուարին ոստիկաններու կողմէ կը շրջապատուի, անձնասպան կ'ըլլայ:

Քեմալական մեծլիսը 9 Դեկտեմբեր 1920-ին կայացուցած որոշումով Հաֆրզ Ապտուլլահ Աւնին եւ 25 Դեկտեմբերի որոշումով ալ Պեհրամգատէ Նուսրեթի ընտանիքներուն թոշակ կը յատկացնէ:

Օսմանեան Կայսրութիւնը ի բացակայութեան մահուան դատապարտուածները գտնելու

եւ անոնց մահապատիժները գործադրելու համար ոչ մէկ քայլ կ'առնէ: Մահուան վճիռներու գործադրութիւնը կը վիճակուի հայ վրիժառուներուն: Սողոմոն Թեհլիրեան 15 Մարտ 1921-ին Պեռլինի մէջ Թալաթը կ'ահաբեկէ: Արշաւիր Շիրակեան 5 Դեկտեմբեր 1921-ին Հոռմի մէջ մեծ վեզիր Սայիտ Հալիմը կ'ահաբեկէ, 17 Ապրիլ 1922-ին ալ՝ Պեռլինի մէջ ձեմալ Ազմին եւ Պահաէտտին Շաքիրը: 13 Ապրիլ 1924 թուակիր եւ 478 թիւ օրէնքով ալ Թալաթի եւ Պահաէտտին Շաքիրի ընտանիքներուն հանգստեան թոշակ կը յատկացուի: Պետրոս Տէր Պօղոսեան եւ Արտաշէս Գէորգեան 22 Յուլիս 1922-ին Թիֆլիսի մէջ ձեմալը կ'ահաբեկեն:

31 Մայիս 1926-ին ընդունուած թիւ 882 օրէնքով՝ աքսորուած հայերէն բռնազրաւուած կալուածներէն բաժին կ'իյնայ նաեւ բժիշկ Պահաէտտին Շաքիրի, Տիգրանակերտի կուսակալ բժիշկ Ռեշիտ պէյի, ձեմալ փաշայի, Ուրֆայի կուսակալ Նուսրեթ պէյի եւ Պողազլեանի գայմագամ Քեմալ պէյի հարազատներուն: Թալաթի կնոջ ալ կը տրուի Արամ Ֆնտրգեանի պատկանող շէնքին մէկ յարկը:

Յակոբ Մելքումեան (Մելքումով), Կարմիր Բանակի հեծելազօրքի հրամանատար, 4 Օգոստոս 1922-ին Թիւրքմենիստանի մէջ էնվերն ու անոր գլխաւորած հրոսակախումբը կ'ոչնչացնէ ու կ'արժանանայ «Կարմիր Դրօշակ» շքանշանին: 1962-ին կը մահանայ: Մոսկուայի «Նովոդելիչի» գերեզմանատան մէջ գտնուող անոր շիրիմին վրայ ՍՍՀՄ պաշտանութեան նախարարութեան կողմէ կը կանգնեցուի «Խիզախ զօրահրամանատար, առասպելական հերոս»-ի յուշարձան: Բժիշկ Նազրմն ալ, Մուսթաֆա Քեմալին (Աթաթիւրք) դէմ մահափորձ կազմակերպելու մեղադրանքով կը դատուի եւ 26 Օգոստոս 1926-ին Անգարայի մէջ կախաղան կը հանուի:

Նախկին Իթթիհատականներէն մին միւսին կեանքին վերջ կու տայ:



«Թաքվիմ-ի Վեքայի»-ի 3543 թիւին մէջ գրուած է. «...Սպանութիւնները կը կատարուէին Թալաթի, ձեմալի եւ էնվերի հրամաններով...»: Թրքական զինուորական դատարանը այս երեք նախարարները մահուան կը դատապարտէ:

Նոյն թերթի 3571 թիւին մէջ հրատարակուած զինուորական ատեանի 26 Մայիս 1919-ին տուած դատավճիռէն մէջբերում մը. «Միութիւն եւ Յաւաջղիմութիւն կուսակցութեան անդամներն ու ղեկավարները ինչպէս կեդրոնի, նոյնպէս ալ գաւառներու մէջ ստեղծեցին յատուկ կազմակերպութիւն մը: Այս կազմակերպութեան միջոցով ալ կը բնաջնջէին ժողովուրդը, կը կողոպտէին դիակները, կ'աւերէին գիւղերը, կ'անարգէին ու տանջամահ կ'ընէին կիները»:

Peyam-ı Sabah թերթի 17 Օգոստոս 1922-ի օրուայ թիւին մէջ տեղ կը տրուի արդարագատութեան նախարարութեան նախկին բարձրաստիճան պաշտօնեաներէն՝ փաստաբան Սայիթ Մոլլա պէյի (Sait Molla) վկայութեան: Ան ի մէջ այլոց կ'ըսէ. «Երբ թուրք կ'ըսուի, պէտք է դուրս հանել սեյանիկցի տէօնմէները եւ այդ տէօնմէներու կողմէ կազմակերպուած զինուորականները ու Իթթիհատը»:

Դատարանը Իթթիհատի պարագլուխները կը դատէ Օսմանեան Կայսրութիւնը Ա. Աշխարհամարտին ներմխընթեղ եւ հայոց բնաջնջման մեղադրանքներով:

Սա ինքնին Հայոց Յեղասպանութեան պաշտօնական ճանաչումն է: Յատուկ ատեանի առջեւ ցեղասպանութիւնը ծրագրող, գայն գործադրող ոճրագործները դատել ու զանոնք այլազան ազատագրկումներու կամ մահուան դատապարտել՝ կը նշանակէր Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչումը: Այսպիսով Թուրքիա իր իսկ գործած Հայոց Յեղասպանութիւնը ճանչցող առաջին երկիրը կ'ըլլար: Եթէ նոյնիսկ այս դատարանները Նիւրեմպերկի դատարանին մակարդակը չունէին, սակայն եւ այնպէս նիստերու արձանագրութիւնները,

հաւաքուած փաստաթուղթերը, եղած վկայութիւններն ու խոստովանութիւնները Հայոց Յեղասպանութիւնը փաստող կարեւոր ապացոյցներ էին:

Դատարանը հարիւրաւոր փաստաթուղթեր հաւաքելէ ու վկայութիւններ լսելէ յետոյ՝ կու տայ իր վճիռը:

ԴԱՏԱՎՃԻՌ

«Դատարանը ուսումասիրեց եւ քննարկեց մեղադրեալներու հետ կապուած բոլոր նիւթերը եւ փաստաթուղթերը: Քանի որ մեղադրեալները եւ անոնց փաստաբանները կը մերժէին որեւէ մեղադրանք եւ գիրենք մեղաւոր չէին նկատեր, քանի որ դատախազը իր 2, 20 եւ 22 Մայիս, 8, 10 եւ 25 Յունիս 1919 օրերու մեղադրականներով ցոյց տուաւ, որ «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն» կազմակերպութիւնը (այժմ լուծուած) մեղաւոր եղած է բազմաթիւ յանցանքներու համար, որ անոր ղեկավարները հանդիսացած են այդ մեղքերու հեղինակները եւ պահանջեց, որ անոնք պէտք է պատժուին,

Դատարանը կ'որոշէ, որ մեղադրանքները պէտք է վերաբերին նախեւառաջ այդ կազմակերպութեան, դատարանը կ'արձանագրէ, որ այդ կազմակերպութեան ղեկավարներն այլեւս չունին այն հայրենասիրական զգացումները, որոնք անոնց յատուկ էին յեղափոխութենէն առաջ»:

Այնուհետեւ դատարանը ցոյց կու տար 1908 թուականի յեղափոխական յեղաշրջման յառաջդիմական եւ անհրաժեշտ բնոյթը, կը մեղադրէր համիտեան շրջանի «սխալները», որ պէսզի ցոյց տար հասարակական կարծիքին մէջ տեղի ունեցած այն յուսախաբուութիւնը, որ արդիւնքն էր երիտթուրքերու անյաջողութեան Լիբանանի եւ Պալքաններու մէջ, ներքին կեանքը բարելաւելու անկարողութեան եւայլն, դատարանը փաստերով ցոյց կու տար, որ ազատութեան եւ խաղաղ կեանքի յոյսերը ի դերեւ ելան:

Դատարանը երիտթուրք պարագլուխները կը մեղադրէր ինքնագլուխ որոշումներ տալու մէջ, որոնք կը հակասէին երկրի եւ ժողովուրդի շահերուն. կը մեղադրէր անօրէն գործողութիւններով՝ նախարարներու փոփոխում, այնպիսի գործերու կատարմամբ, որոնք կը յիշեցնէին Համիտի շրջանի գործողութիւնները:

Դատարանը կ'արձանագրէր, որ ոչ-մահամետական ժողովուրդներէն յատկապէս դժգոհ էին հայերը, որոնք եկան այն եզրակացութեան, որ սխալած են՝ հաւատալով սահմանադրական կառավարութեան պարզեւելիք խաղաղութեան ու արդարութեան եւ կանգնեցան իրենց նախկին ազգային ձգտումներու դիրքին վրայ: Օսմանեան միասնութեան հասցուած հարուածին մեղքը կը դրուէր Իթիհատի վրայ:

Դատարանը իր առաջադրած մեղադրանքները հինգ կէտերու մէջ կ'ամփոփէ.

1.՝ Տրապիզոնի, Եոզկաթի եւ Պողազլուեանի մէջ կատարուած կոտորածները ծրագրուած եւ գործադրուած են «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն» կոմիտէի պարագլուխներուն կողմէ: Նոյնիսկ եթէ անոնցմէ ոմանք կը պնդէին, թէ կոտորածի մասին տեղեկացած են միայն պատահարէն յետոյ, դատարանը զանոնք կը մեղադրէր, որովհետեւ կոտորածներու մասին տեղեկանալով հանդերձ, անոնք չէին փորձած անոնց արգելք ըլլալ, հեղինակները պատժել:

2.՝ Ինչպէս գրաւոր յայտարարութիւններէն հաստատուեցաւ, նախկին մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշան փորձած էր իր մօտ հրաւիրել երիտթուրքերու պարագլուխները եւ զանոնք համոզել, որ Թուրքիոյ համար վտանգաւոր կ'ըլլայ պատերազմին մասնակցիլ, անհրաժեշտ էր չէզոքութիւնը պահել: Անոր տեսակէտը մերժուած էր եւ Թուրքիան միւրճուեցաւ պատերազմի յորձանքին մէջ: Դատարանին մէջ երիտթուրք երեսփոխան Ռիզա պէյ խոստովանեցաւ, որ մինչեւ պատերազմի հռչակումը՝ ինք Տրապիզոնի վրայով ուսական հողատարածք հրոսակախումեր կը զրկէր:

Դատարանը կ'արձանագրէր այն փաստը, որ Թուրքիոյ պատերազմի մէջ մտնելէն յետոյ ելեւմտական նախարար Ճաւիտ պէյը, հասարակական աշխատանքներու նախարար Չիւրիւքսուլու Մահմուտ փաշան, առեւտրական նախարար Սիւլէյման Պուսթանի՝ առանց կառավարութեան որոշման Թուրքիոյ պատերազմի մէջ միւրձման որպէս բողոք՝ հրաժարած են:

3. _ Դատարանը կը մեղադրէր Իթիհատի ղեկավարութիւնը՝ նախկին մեծ վեզիրը (վարչապետ) ռազմական նախարարի պաշտօնէն հեռացնելուն համար:

4. _ Դատարանը մատնանիչ կ'ընէր Կ.Պոլսոյ երեսփոխան, երիտթուրք գործիչ Քեմալ պէյի պաշտօնը չարաչահելու եւ շահադիտութիւն ընելու պարագան:

Դատարանը առանձնակի հետեւողականութեամբ կը պարզէր եւ կը դատապարտէր այն կացութիւնները, որոնք ցոյց կու տային, որ երիտթուրքերու կուսակցութիւնը կ'անտեսէր կառավարութիւնը եւ անոր դերը կը կատարէր: Իթիհատը սահմանադրութիւնը ոտնահարելով կ'ամբաստանուէր:

5. _ Շէյխուլ-իսլամ Մուսա Քեազըմ էֆենտին կը մեղադրուէր երկրի «արդարադատութիւնը» Իթիհատին յանձնելուն համար: Ան կը խոստովանէր, որ իրաւագուրկ էր դարձած եւ ամէն անգամ կը պատասխանէր. «Մի՛ հարցնէք իմ կարծիքը: Կուսակցութիւնը այդպէս կ'ուզէր եւ այդպէս պէտք է ըլլար»:

Դատարանը, առանց այլեւայլի, որպէս սկզբունքային յանցաւորներ, մեղաւոր կը նկատէ Ճաւիտ պէյը եւ ի բացակայութեան՝ Թալաաթը, Էնվերը, Ճեմալը, տոքթ. Նազըմը եւ առեւտուրի ու գիւղատնտեսութեան նախարար Մուսթաֆա Շերիֆ պէյը:

Շէյխուլ-իսլամ Մուսա Քեազըմ էֆենտին կ'ամբաստանուի կրօնքը Իթիհատի նպատակներուն ծառայեցնելու եւ անոր հետ գործակցելուն համար: Ան նոյնպէս մեղաւոր կը նկատուէր:

Մեղադրանքին հիմքն էին քրէական օրէնսդրութեան 45-րդ յօդուածը եւ 55-րդ յօդուածի վերջին պարբերութիւնը: Ըստ այս պարբերութեան, վերեւ յիշուած անձերը կը մեղադրուէին սահմանադրութիւնը ոտնահարելով եւ Թալաաթը, Էնվերը, Ճեմալը, տոքթ. Նազըմը մահուան կը դատապարտուէին:

«Նիւ Եորք Թայմզ»-ի 13 Յուլիս 1919-ի օրուայ թիւին մէջ գրուած է, որ Թուրքիա կը դատապարտէ պատերազմի ժամանակուայ իր պարագլուխները եւ զինուորական ատեանը մահուան դատապարտած է Էնվերը, Թալաաթը եւ Ճեմալ փաշաները, որոնք փախած են: Թերթը նաեւ կը տեղեկացնէ, որ Ճաւիտ պէյը եւ մի քանի ուրիշներ, ներառեալ Շէյխուլ-իսլամը դատապարտուած են 15 տարուայ տաժանակիր բանտարկութեան:

Զինուորական ատեանը իր 24 Մայիս 1919-ի նիստին որոշում կը կայացնէ Պիւլիւքտէրէի (Կ.Պոլսոյ Վոսփորի նեղուցի արուարձաններէն) նախկին ոստիկանապետ Ապտուլ Քերիմ փաշայի, սելանիկցի վաճառական Ռեֆիկ պէյի եւ այլոց գործերով: Անոնք կը մեղադրուին հայոց տեղահանումին ժամանակ կատարած չարաչահումներու, կողոպուտի, բռնութիւններ կատարելու յանցանքներով: Դատարանը զանոնք կը դատապարտէ ազատազրկման՝ տարբեր-տարբեր տեւողութիւններով:



Ներկայիս թրքական «պատմագիտութեան» եւ կառավարութեան կողմէ պատմական փաստերը աղաւաղելու, իրողութիւնները խեղաթիւրելու համար ամէն միջոցի կը դիմուի: Կատարուած ոճիրը թաքցնելու համար կը փորձուի անտեսել, որ 1919-ի սկիզբը երիտթուրքերը դատուեցան թրքական դատարաններու մէջ՝ թուրք եւ մահմետական դատաւորներու կողմէ, եւ անոնց պարագլուխները ի բացակայութեան մահուան դատապարտուեցան: Թալաաթը, Էնվերը, Ճեմալ փաշաները, բժիշկներ՝ Շաքիրը եւ Նազըմը,

Կ.Պոլսոյ նախկին ոստիկանապետերէն՝ Պետրին եւ Ազմին, 1 Նոյեմբեր 1918-ի գիշերը գերմանական ընդժողեայով երկրէն փախան:

Ըստ գերման հարիւրապետ Hermann Baltzer-ի Orientrundschau պարբերաթերթի Նոյեմբեր 1933-ի թիւին մէջ հրատարակած յօդուածին, այդ խմբակին Կ.Պոլսէն փախուստը, գերման հրամանատարութեան գիտակցութեամբ, ինք կազմակերպած էր: Անոնք Կ.Պոլսէն Վոսփորի նեղուցի արուարձաններէն Թարապիոյ բացերը խարսխած թորփիլանաւով մը փախած էին:

Թալաաթ, Պեռլինի մէջ ծպտեալ, սելանիկեան ժամանակներու իր հին կեղծանունով՝ Ալի Սամի, Hardenberg Strasse պողոտային վրայ բաւական մեծ յարկաբաժին մը կը վարձէ եւ զայն եւրոպական ու թրքական ճաշակով կը կահաւորէ: Ըստ տարածայնութիւններու, Deutsche Bank-ին մէջ 10 միլիոն մարքէ աւելի հարստութիւն ունեցած է:

Կ.Պոլսոյ թերթերէն՝ «Վերջին Լուր»-ը, իր Մայիս-Յունիսի թիւերուն մէջ Tevhid-i Efkâr Gazetesi-էն կ'արտատպէ Թալաաթի համախոհ ու մտերիմ, Պեռլինի մէջ ծպտեալ ապրած Արիֆ Ճեմիլի «Ինչպէ՞ս փախան իթթիհատի պետերը եւ ի՞նչ կեանք վարեցին արտասահմանի մէջ» խորագրեալ յօդուածը, որ լոյս կը սփռէ Պեռլինի մէջ Թալաաթի կեանքին ու տարած հակահայկական գործունէութեան վրայ:

1946-ին Կ.Պոլսոյ մէջ լոյս կը տեսնեն Թալաաթի յուշերը՝ Հիւսէյին Ճահիտ Եալչընի նախաբանով: Հրատարակիչը հայոց ջարդով դատուած այս անձը կը կոչէ «մեծ թուրք», «հայրենասէր», «ուշիմ» եւ «շիտակ» սատրագամ:



Դպրոցական դասագիրքերու մէջ հայը որպէս թշնամի, դաւաճան, թուրքը ջարդած կը ներկայացուի: 1 Նոյեմբեր 1928-ին 1353 թիւ օրէնքով՝ մինչեւ այդ թուականը գործածուած արաբական տառերու գործածութիւնը կ'արգիլուի եւ լատինական տառերու գործածութիւնը կը պարտադրուի: Այսպիսով նոր սերունդին իր անցեալին, յատկապէս սեւ անցեալին հետ կապը կը խզուի: Սակայն երբ 2005-ին «Հողերու արձանագրութեան եւ կալուածատնարներու ընդհանուր տնօրէնութիւն»-ը օսմանեան ժամանակաշրջանի կալուածագրերը թուայնացմամբ պահելու համար կառավարութեան դիմում կը ներկայացնէ, Ազգային Ապահովութեան Խորհուրդը սպայակոյտի նախագահութեան «ատիկա ազգային շահերուն ներհակ է» թելադրանքովը՝ դիմումը կը մերժէ:

Թուրք ժողովուրդին համար «նոր» պատմութիւն մը կը գրուի: Ասիկա իրականացնելու համար ալ, 12 Ապրիլ 1931-ին «Թիւրք Թարիհ Քուրումու»-ն (Թրքական Պատմութեան Հիմնարկ) կեանքի կը կոչուի: Հիմնարկի պարտականութիւններուն մաս կը կազմեն նաեւ թուրքերուն «բարձր մշակոյթի» տէր ըլլալը եւ աշխարհի քաղաքակրթութեան բերած ծառայութիւնները արար աշխարհին տեղեկացնելը, թրքութեան հասցէին եղած «գրպարտութիւն»-ներուն պատասխանելը:

Իթթիհատ կուսակցութեան անդամ Մուսթաֆա Քեմալ, Հայաստանի դէմ պատերազմելու եւ Օսմանեան Կայսրութեան հողատարածքները յաղթական պետութիւններու գրաւումէն ազատագրելու համար, Կ.Պոլսոյ օրինաւոր կառավարութեան դէմ կ'ըմբոստանայ ու իր շուրջ կը հաւաքէ փախստական իթթիհատականները, Հայոց Յեղասպանութեան մասնակցած նախկին պաշտօնեաները, տեղահանուած հայերուն ինչքերը յափշտակած անձերը: Հանրապետութեան հռչակումէն յետոյ երբ իթթիհատականներէն ոմանք Զիւմիոնիոյ մէջ 16 Յունիս 1926-ին իր դէմ կազմակերպուած «մահափորձին» կը մասնակցին, նոյն օրն իսկ զանոնք եւ, այս առիթէն օգտուելով, իր հակառակորդները ձերբակալել կու տայ: 28

Յունիսին ձերբակալեալներուն թիւը 100-ը կ'անցնի:

Երբ Los Angeles Examiner թերթի թղթակիցին հետ այս մահափորձին առիթով հարցազրոյց կ'ունենայ, կը սպառնայ կախել եւ գնդակահարել այն բոլոր մեծ եւ փոքր պաշտօնեաները, որոնք իր դէմ կազմակերպուած մահափորձին մասնակցած էին, եւ կ'ըսէ. «Պիտի կոտորեմ բոլորը եւ պիտի ջնջեմ իթթիհատի բոլոր անդամները: Այս կուսակցութիւնն էր, որ իր մութ քաղաքականութեան պատճառով կոտորել տուաւ եւ տեղահան ըրաւ մէկ միլիոն քրիստոնեաներ»:

Երբ հարցը կու գայ «աթուռի կռիւի», Քեմալ իր երէկուայ գործակիցները քրիստոնեաները՝ հայ, յոյն, ասորի, կոտորելով կ'ամբաստանէ, անշուշտ ի նպաստ իր քաղաքական շահերուն:

Թուրքիոյ մէջ ալ նման դէպք մը 15 Յունիս 2016-ի օրը կը պատահի: Օրուայ հանրապետութեան նախագահին դէմ «գինուորական հարուածի փորձ» մը կը կազմակերպուի, որ նոյնինքն նախագահին հեռատեսիլի միջոցով ժողովուրդին «փողոց ելէ՛ք ու ժողովուրդավարութիւնը փրկեցէ՛ք» կոչով կը ձախողի: Այս դէպքը «աստուածային պարգեւ» յայտարարող նախագահը այդ գիշեր իսկ կը սկսի իր հազարաւոր հակառակորդները ձերբակալել տալ, մօտ քառասուն հազար պաշտօնեայ պաշտօնազրկել, աւելի քան 150 լրագրող բանտարկել:

Զարմանալի զուգահիւսութիւն...:



Արեւմտահայութեան ցեղասպանութեան խեղաթիւրումը եւ ժխտումը Թուրքիոյ Հանրապետութեան պատմագիտութեան, քաղաքական գրականութեան, մամուլի էջերուն մէջ, ինչպէս նաեւ գումարուած յատուկ «գիտաժողովներու» ընթացքին իր ամբողջ ոյժովը կը շարունակուի: Թուրք «պատմաբաններ», պետական գործիչներ կը ջանան ժխտել Հայոց Յեղասպանութեան իրողութիւնը: Կարգ մը ամերիկացի եւ եւրոպացի «պատմաբաններ» ալ, հաւանաբար իրենց անձնական շահերուն համար, կը զոհեն պատմական ճշմարտութիւնները, գիտական անկողմնակալութեան սկզբունքները եւ մաս կը կազմեն թրքական խեղաթիւրման եւ ժխտման պաշտօնական քաղաքականութեան:

Թուրքերու կողմէ Հայոց Յեղասպանութեան ժխտումը կը սկսի այն պահուն՝ երբ քեմալականներ Եոզկաթի մութասարըֆի տեղակալ եւ Պողազլըեանի գայմագամ Մեհմետ Քէմալ պէյը, 14 Հոկտեմբեր 1922-ին, յատուկ օրէնքով մը «ազգային նահատակ» (şehid-i millî) կը հռչակեն: Այդ սկզբնական ժխտումը կ'ամրացուի դահիճներու ընտանիքներուն յատկացուած ցիւանս հանգըստեան թոշակներով, անոնց նուիրուած անշարժ կալուածներով:

Ժխտումը բաւական չէր: Ժխտումի համար փաստ պէտք էր: Արեւմտեան Հայաստանի մէջ «հայկականութեան չգոյութիւնը» լաւագոյն փաստերէն մին պիտի ըլլար: 1928-էն կը սկսի տեղանուններու թրքացումը: Էնվեր փաշա արդէն 5 Յունուար 1916-ին հրամանագրով մը երկրին մէջ գոյութիւն ունեցող ոչ-թրքական տեղանուններու թրքացումը պահանջած էր: Պատերազմի ընթացքին տեղանուններու փոփոխութիւնը բանակին մէջ շփոթութիւններու տեղի տալուն պատճառով, բանակին 15 Յունիս 1916-ին ներկայացուցած առարկութեան առ ի հետեւանք՝ հրահանգին գործադրութեան վերջ տրուած էր:

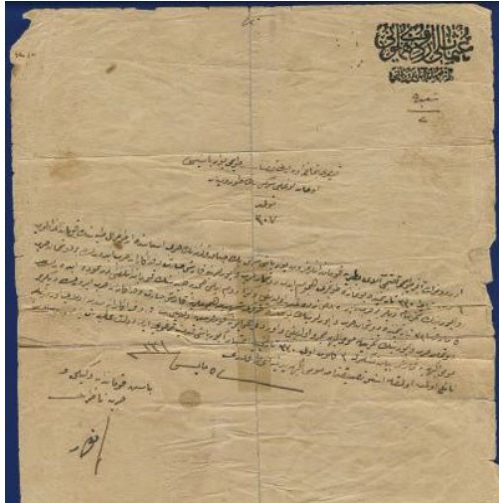
Տեղանուններու թրքացման զուգահեռ, դարաւոր հայկական կրթական հաստատութիւններու հետքն անգամ չի ձգուիր:

Ժխտումի համար միայն գրականութիւնը բաւարար չի նկատուիր: Կը պատրաստուի մեծ ցոյց մը, հանդիսութիւն մը:

Օսմանեան Կայսրութիւնը Ա. Աշխարհամարտին ներմխրճելու եւ հայոց զանգուածային բնաջնջման մեղադրանքներով թուրք դատաւորներու կողմէ դատուած, յանցաւոր գտնուած եւ մահուան դատապարտուած, Օսմանեան Կայսրութեան փլուզման պատճառ դարձած

Թալաթ փաշայի աճիւնները Գերմանիայէն կը բերուին եւ 25 Փետրուար 1943-ին Պոլսոյ Hürriyet Tepesi (Ազատութեան Բլուր) կոչուած վայրը գըտնուող Abide-i Hürriyet-ի (Ազատութեան Յուշարձան) կողքին գինուորական մեծ շուքով կը թաղուին: Առ ի երախտագիտութիւն մեծ դահիճին գործունէութեան, երկրին զանազան վայրերուն մէջ հարիւրաւոր փողոցներու, դպրոցներու իր անունը կը տրուի:

1981-ի Մարտին, պետական մակարդակով ու գինուորական պատիւներով կը նշուի Թալաթի ահաբեկման 60-ամեակը: Սա ինքնին ցոյց կու տայ, թէ թուրքիոյ



Հանրապետութեան ղեկավար դասը երիտթուրքերու ականդներուն ժառանգորդներն են:

Թուրքիոյ Հանրապետութիւնը, որ կործանած Օսմանեան Կայսրութեան հողատարածքին փոքր մէկ մասին վրայ հիմնուած է, ամէն առիթով կը սօնէ իր նախնեաց՝ օսմանեան պատմութեան յաղթանակի օրերը՝ Կ.Պոլսոյ գրաւումը, «Տարտանէլի յաղթանակ»-ը...: Երբ Տարտանէլի յիշատակման տօնակատարութիւնը կը կատարուի, կը խուսափուի յիշել հարիւրապետ Սարգիս Թորոսեանի սխրագործութիւնները: Հակառակ այն իրողութեան, որ Թորոսեան իր քաջագործութիւններուն համար պատերազմական նախարար էնվերէն 18 Մայիս 1915 թուակիր գովասանքի վկայագիր եւ

չքանչան ստացած է, կ'ուրացուի բանակին մէջ հայ սպայի մը գոյութիւնը: Երբ Թորոսեան որպէս սպայ իր գինուորական ծառայութիւնը կը կատարէ, դահիճներ իր ընտանիքին անդամները կը ջարդեն: Կեղծ «փաստեր», իրողութիւնները խեղաթիւրուած պատմագրութիւններ շրջանառութեան մէջ դնել, Թորոսեանի մը գոյութիւնը ժխտել եւ ջանալ միջազգային հասարակութիւնը մոլորեցնել՝ պետական քաղաքականութիւն է եւ այդ նպատակին համար ալ մեծ գումարներ կը ծախսուին: Գիտակցելով, որ օտար ընթերցողը թուրք «պատմաբաններուն» գրած եւ տարբեր լեզուներու թարգմանուած գրութիւններուն կրնայ թերահաւատութեամբ մօտենալ, ամերիկացի եւ եւրոպացի «պատմաբաններ կը գտնուին, որոնք պատրաստակամութիւն ցոյց կու տան թրքական տեսակէտի պաշտպանման: Անոնց աշխատանքը կը վարձատրուի եւ իրենց գիրքերուն հրատարակումը կը ստանձնէ թրքական կառավարութիւնը:

Ըստ ամերիկացի պատմաբան ճասթըն Մաքքարթիի (Justin McCarthy), 1915-ին հայոց զոհերու թիւը եղած է 600.000՝ ներքին ու արտաքին պատերազմի, համաճարակի ու սովի պատճառով եւ Հայոց Յեղասպանութիւնը կանխամտածուած գործողութիւն մը չէ: Երբ ան Արեւմտեան Հայաստանի քաղաքներէն Պիթլիսի ու Վանի հայ բնակչութեան թիւը կը բաղդատէ տեղացի ժողովուրդին հետ՝ կը գրէ. «Արեւելեան նահանգներու մէջ հայերը մեծ թիւով էին: Պիթլիսի բնակչութեան 31 առ հարիւրը հայ էր, Վանի մէջ՝ 26 տոկոսը: Սակայն այս երկու նահանգներու մահմետականները հայ բնակչութեան կրկինը կը կազմէին»:

Մաքքարթի, պատմաբանական խեղաթիւրումով, հայերու թիւը կը բաղդատէ մահմետականներու թիւին հետ եւ ոչ թէ թուրքերու: Ճասթըն Մաքքարթիի բնակչութիւններու հարցով գրած գիրքը՝ *Population of the Ottoman Armenians, The Armenians in the Late Ottoman Period* հրատարակուած է Անգարայի մէջ՝ 2001-ին: *Armenians in the Ottoman Empire and*

Modern Turkey: 1912-1926 _ The Anatolian Armenians: 1912-1922 հատորն ալ հրատարակուած է Իսթանպուլ՝ 1984-ին:

The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide գիրքի հեղինակ, Գերմանիա ծնած քաղաքական գիտնական Կունթեր Լեւի (Guenter Lewy), 1939-էն մինչեւ Բ. Աշխարհամարտի աւարտը Mandatory Palestine ապրելէ յետոյ՝ ԱՄՆ կը գաղթէ (https://en.wikipedia.org/wiki/Mandatory_Palestine): Ըստ Լեւիի, հայկական ջարդերը ցեղասպանութիւն կարելի չէ կոչել, որովհետեւ բաւարար փաստեր չկան: Համաձայն իր հաշիւներուն, ջարդերու ընթացքին հայոց կորուստը եղած է 642.000 անձ:

Իթիբահատականներու անկումէն յետոյ, օսմանեան կառավարութեան առաջին գործերէն մին կ'ըլլայ ջարդերու մասին քննութիւններ կատարել: 1918-ի Գեղեմեմբերին, ներքին գործոց նախարար Մուսթաֆա Արիֆի նախաձեռնութեամբ յանձնաժողով մը կը կազմուի: Յանձնաժողովը երեք ամիս աշխատելէ յետոյ, ձեռք բերուած արդիւնքները 1919-ի Մարտին այդ օրերու ներքին գործոց նախարար Ճեմալ պէյ կը հրատարակէ: Ըստ օսմանեան պետութեան արձանագրութիւններուն, 1914-1918 թուականներուն տեղահանութեան եւ սպանութիւններու պատճառով մեռած հայերուն թիւը 800.000 է, որ 15 Մարտ 1919-ին «Վագիթ», «Ալեմտար», «Իքտամ» թերթերուն մէջ կը հրատարակուի:

1928-ին Թուրքիոյ սպայակոյտի նախագահութիւնը Փրանսերէնէ թարգմանուած գիրք մը կը հրատարակէ: Հոն տրուած թիւերուն համաձայն, Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին 800 հազար հայեր եւ 200 հազար յոյներ մեռած են՝ սպանդի կամ տեղահանութեան պատճառով եւ կամ աշխատանքի ճամբարներ ղրկուելով:

Երբ օսմանեան պաշտօնական թիւը 800.000 է, երբ Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան տեղեկատուութեան գրասենեակը (German Foreign Office Intelligence Bureau) 27 Մայիս 1916 թուակիր տեղեկատուութեամբ այդ թիւին համար «մէկուկէս միլիոն է» կը գրէ, ըստ Ճասթըն Մաքքարթիի հաշուարկումներուն՝ այդ թիւը 600.000 է: Սակայն, աւելի յետոյ, ինքն ալ այդ թիւը քիչ գտնելով՝ գայն 850.000-ի կը բարձրացնէ:

Արարքը ցեղասպանութիւն կոչելու համար սպաննուածներուն թիւը՝ 600 հազար, 850 հազար, կամ մէկուկէս միլիոն, ոչ մէկ արժէք ունի: Պոսնիայի մէջ միայն 7 հազար անձի սպանութենէն պատասխանատու զօրավարներ ցեղասպանութեան յանցանքով դատարան հանուեցան: Թիւերու առնչութեամբ թուրքերու եւ թրքական տեսակէտը պաշտպանողներու կողմէ եղած բանավէճը յառաջ կու գայ յանցաւոր ըլլալու հոգեվիճակէն:

Երբ աշխարհահռչակ հարիւրէ աւելի ցեղասպանութեան ոչ-հայ մասնագէտներ կը վկայեն, թէ 1915-ին օսմանցիներուն կատարածը ցեղասպանութիւն էր, Ճասթըն Մաքքարթիի եւ Կունթեր Լեւիի ցեղասպանութեան ժխտումը միայն անգիտակից, խաւարամիտ թուրք հասարակութեան հաճելի կրնայ թուիլ:

Ցեղասպանութեան Գիտնականներու Միջազգային Կազմակերպութիւնը (ՅԳՄԿ) (The International Association of Genocide Scholars) քննադատած է Ճասթըն Մաքքարթիին եւ Կունթեր Լեւին՝ հետեւեալ յայտարարութեամբ. «Գիտնականներ, որոնք Օսմանեան Կայսրութեան մէջ 1915-ին հայերուն պատահածին ցեղասպանութիւն ըլլալը կը վիճարկեն, գիտակցաբար կ'անտեսեն պատմական ու գիտական բացայայտ փաստերը: Վերջերս այս է կացութիւնը պարոններ Ճասթըն Մաքքարթիի եւ Կունթեր Լեւիի գործերուն մէջ: Անոնք իրենց գիրքերուն մէջ յամառօրէն կը հետապնդեն իրենց նախընտրած գաղափարախօսութիւնը՝ լիովին խեղաթիւրելով պատմութիւնը»: ՅԳՄԿ-ը Կունթեր Լեւին կը պիտակէ որպէս «ցեղասպանութիւնը ուրացող» անձ:

12 Սեպտեմբեր 1980-ի գինուորական հարուածով իշխանութեան գլուխ եկած զօրավար Քենան Էվրեն՝ Թուրքիոյ 7-րդ նախագահը (1980-1989), երբ 17 Հոկտեմբեր 1981 թուականին

Ֆրանսական «Ֆիկարո» պարբերաթերթին (Le Figaro Magazine) հետ հարցազրույց կ'ունենայ, կ'ըստ. «Հայկական Հարցը շինծու նիւթ մըն է՝ յօրինուած միջազգային ահաբեկչական օճախներու կողմէ: Թուրքիոյ մէջ Հայկական Հարց չկայ»:

Թրքական «Ռատիքալ» օրաթերթը իր 12 Յուլիս 2013-ի օրուայ համացանցային կայքէջին վրայ, գինուորական հարուածէն կարճ ժամանակ առաջ, սպայակոյտի նախագահ գորավար Քենան Էվրենի ստորագրութեամբ գինուորական բոլոր միաւորներուն ղրկուած «Շատ գաղտնի փաստաթուղթ» մը կը հրատարակէ, ըստ որո՛ւ՝

«1913-ին Հայկական Հարցը դարձեալ օրակարգի եկաւ, իսկ 1914-1915 թուականներուն հայկական հրոսակախումբեր արեւելեան ճակատի վրայ շարունակ կը գործակցէին ռուսերուն հետ, յարձակումներ կը կազմակերպէին թուրք-մահմետական ժողովուրդին վրայ: Այս պատահարները փոխադարձաբար շարունակուեցան մինչեւ 1918: Եւ հայ «քոմիթաճի»-ներու անխորհուրդ, նաեւ եւրոպական պետութիւններու անմարդկային մերձեցումին հետեւանքով՝ հազարաւոր անմեղ քաղաքացիներ իրենց կեանքը կորսնցուցին:

«Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին օսմանեան բանակը հայերու դաւաճանութեան ու հայերու գործած ոճիրներուն սաստկանալուն հետեւանքով նեղ կացութեան մատնուած էր, ռուսի հայերը պատերազմական շրջաններէն աւելի հեռու փոխադրելու անհրաժեշտութիւնը ծագեցաւ: Այս որոշումը այդ շրջանի օրէնսդրութեան յարմար էր ու օրինաւոր, նաեւ արդարացի որոշում էր: Բացի ատկէ, հայերու կորուստը մէկուկէս միլիոն չէր, 50-100-ի շուրջ էր (գուցէ 50-100 հազար ըսել կ'ուզուի և Ա.Ք.): Իսկ թուրքերու կորուստը ասկէ շատ աւելի էր: Եւ պէտք է նկատի առնել, որ այս դէպքերը կը պատահէին օսմանեան հողերուն վրայ, որոնք թուրքերուն կը պատկանէին:

«Այսօր ալ հաւանական է, որ հայերը, որոնք երբեք չկրցան ըմբռնել, որ իրենց պապերը գոհ գացին եւրոպական պետութիւններու քաղաքականութեան, այդ շրջանի գրգռիչ հրատարակութիւններու ազդեցութեան տակ ալ մնալով, նոյն խաղին կ'ենթարկուին՝ որպէս այսօրուան պատահարներու դերակատարները: Անոնք, փոխանակ ճշդելու իսկական յանցաւորները, կը յարձակին անմեղ թուրք քաղաքագէտներուն վրայ ու կը խառնուին ահաբեկչական արարքներու: Մեր երկրին մէջ հայերու թիւը մօտաւորապէս 60 հազար է, 45 հազարը Իսթանպուլի, 15 հազարը Անատոլի մէջ: Անատոլի հայերը ընդհանրապէս կը բնակին Հաթայ, Մարտին, Սղերդ եւ Ուրֆա նահանգներուն մէջ:

«Կը լսուի, որ վերջին տարիներու ընթացքին Հայոց Եկեղեցիի անդամները կարգ մը գործունէութիւններու մէջ մտած են: 1967-էն սկսեալ Արեւելեան Անատոլի հայերը սկսան գաղթել դէպի Իսթանպուլ: Այս գաղթին մէջ իր դերը ունէր նաեւ թուրք-հելլէն անհամաձայնութիւնն ու Վարդոյի երկրաշարժը: Այս կարգով Իսթանպուլ բերուած չքաւոր հայ մանուկները ուսում ստացան ու պատրաստուեցան Արամեան-Ունճեան եւ Անարատ Յղութիւն վարժարաններուն մէջ: Այս գաղթերու ընթացքին Իսթանպուլի Հայոց Պատրիարքարանը ամբողջ աշխարհի ուշադրութիւնը հրաւիրեց գաղթական տղոց չքաւորութեան վրայ ու նիւթը չարաշահելու աշխատանքի մը մէջ մտաւ: Տպաւորութիւնն այն է, որ Իսթանպուլի Պատրիարքարանը կ'ուզէ բոլոր հայերը հաւաքել Իսթանպուլի մէջ ու ապահովել հայութեան գոյատեւումը: Պատրիարքարանի գործունէութեան գծով, Գումգաբուի Սուրբ Մարիամ Աստուածածին եկեղեցւոյ յարակից մասերը տրամադրուեցան գաղթական մանուկներու կեցութեան, որոշուեցաւ որ անոնք կրթուին հայկական վարժարաններու մէջ: Ընտրուած կարգ մը աշակերտներ ալ ղրկուեցան Սկիւտարի Ս. Խաչ դպրեւանքը կամ Երուսաղէմի դպրեւանքը: Հայերը կը քաջալերուէին նաեւ, որ իրենց անունները վերադարձնեն հայկական անուններու:

«Պայման է, որ ամէն գնով արգելք ըլլանք հայերու այս ոտնձգութիւններուն ու անոնց

կողմէ կատարելի ոճի ընթացումն»:

Այս տեղեկագրին մէջ յոյներու եւ ասորիներու յատկացուած բաժին ալ կայ, ուր կ'ըսուի, թէ պէտք է ուշադրութեամբ հետեւիլ նաեւ անոնց գործունէութեան:

Վերելի «չատ գաղտնի փաստաթուղթ»-ին մէջ Հայոց Յեղասպանութիւնը անգամ մը եւս կը ժխտուի: Յեղասպանութիւնը ոչ միայն կը ժխտուի, այլ տեղահանութիւնն ալ օրինաւոր եւ արդարացի կը նկատուի: Նկատողութեան չեն առնուիր ոչ-պատերազմական շրջաններէն կատարուած աքսորները, խեղաթիւրելով իրողութիւնները: Կը խօսուի «թուրքերու կորուստին» մասին, առանց յիշելու, որ օսմանեան բանակը, անփորձ էնվեր փաշայի հրամանատարութեամբ, միայն արեւելեան ճակատին վրայ 90 հազար զոհ տուած էր՝ ձիւնին մէջ սառելով:

Անատոլիի հայութեան դէպի Կ.Պոլիս գաղթը, Կ.Պոլիս բերուած հայ մանուկներու հայկական վարժարաններու մէջ հայերէն սորվելը, ոմանց դպրեվանքեր ղրկուելը, մակա-նուններու հայացումը կը նկատուին «հայութեան գոյատեւման ապահովումը», որոնք տեղեկագիրը ստորագրողին՝ սպայակոյտի նախագահ կամ զինուորական հարուածի ղեկավար փաշային համար ցանկալի չեն, որով կը հրահանգէ ամէն գնով արգելք ըլլալ հայերու այս ոտնձգութիւններուն: Տեղեկագիրը կամ «չատ գաղտնի փաստաթուղթ»-ը հայերու նկատմամբ եղած թշնամանքին ցոլացումն է՝ ամենաբարձր աթոռի գրչէն: Ինչ որ բացայայտօրէն չէ գրուած՝ «առանց հայու թուրքիայի» մը գոյութեան բաղձանքն է:



Արամ Անտոնեան (1875-1952) գրող, պատմաբան, հրապարակախօս, Կ.Պոլսոյ «Մաղիկ», «Լոյս», «Կառափնատ», «Խարազան» հանդէսներու եւ «Սուրհանդակ» թերթի խմբագիր, ջարդէն մազապուրծ մը, 1921-ին կը հրատարկէ «Մեծ Ոճիւրը» խորագրեալ գիրք մը, ուր լոյս կը տեսնեն աքսորի ժամանակ Օսմանեան Կայսրութեան «Հալէպի Գաղթականներու Տեսչութիւն»-ի գլխաւոր քարտուղար Նաիմ պէյի յուշագրութիւնները, ինչպէս նաեւ թալաւաթ փաշայի հեռագիրները: Այս վաւերագրերը, որոնք կանխամտածուած Հայոց Յեղասպանութեան ամենահամոզիչ վկայութիւններն են, օգտագործուած են երիտթուրքերու, նաեւ Սողոմոն Թեհլիրեանի դատավարութիւններուն ընթացքին:

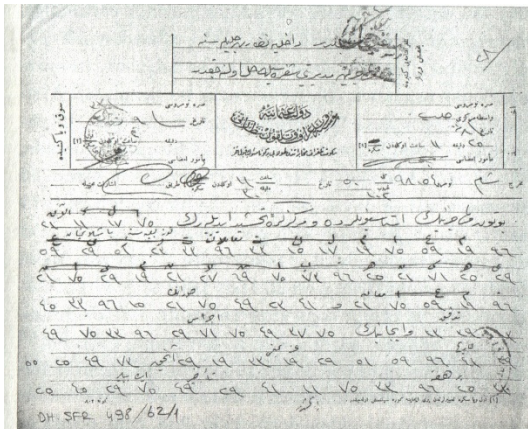
Անտոնեան 1918-ի սկիզբները Նաիմ պէյին կը հանդիպի Հալէպի մէջ: Նկատի առնելով, որ Նաիմ պէյ հոն երկար ժամանակ պաշտօնավարած էր՝ կրնար շատ բան գիտնալ: Անտոնեան անոր կ'առաջարկէ գրել իր յուշերը՝ փոխան որոշ գումարի մը: Նաիմ պէյ, որ նիւթական նեղ վիճակի մէջ է, կը մերժէ որեւէ գումար ստանալ: Այդ հանդիպման Նաիմ պէյ անոր կ'ըսէ. «Թուրքերուն մեկնումը Հալէպէն՝ ոճրագործներուն փախուստին պէս բան մը եղաւ: Ես, խղճով հանգիստ ըլլալուս, չուզեցի այդ ոճրագործներուն խառնուիլ ու մնացի»:

Շարաթներ կը տեւէ այդ յուշագրութիւններու ամբողջացումը: Անտոնեան կը գրէ. «Անկախաբար այդ անձնական յիշողութիւններէն, և ինչ որ անհունապէս աւելի կարեւոր պիտի դառնայ պատմութեան համար, և Նաիմ Պէյ մեզի յանձնեց շատ մը պաշտօնական սօքիւմաններ, և նախարարական հեռագիրներ, կուսակալներու հրամանագրեր, իթթիհատի Քօմիթէին կողմէ ղրկուած պաշտօնագրեր...: Կարելի չէ առանց սարսուլու կարգալ գազանային շնականութեամբ մը գրուած այդ հրամանագրերը, որոնք պատմութեան մէջ իրենց նմանը չունին...»: Նաիմ պէյ Անտոնեանին կը տրամադրէ նաեւ իր ձեռագրով

ընդօրինակուած 50 օսմանեան փաստաթուղթեր, ինչպէս նաեւ 20 բնագրեր, որոնցմէ 14-ին պատճէնը տեղադրուած է «Մեծ Ոճիր»-ին մէջ: Անտոնեան այս փաստաթուղթերը Փարիզ կը տանի ու «Պօղոս Նուպար Փաշա» գրադարանին կը յանձնէ: Սակայն անոնք 1950-էն յետոյ կ'անյայտանան:

1983-ին, երկու թուրք «պատմաբաններու» ստորագրութեամբ՝ Շինասի Օրել եւ Սիւրեյյա Եուճա (Şinasi Orel, Süreyya Yuca) «Թուրք Պատմութեան Հիմնարկ»-ը (Türk Tarih Kurumu) «Հայոց կողմէ Թալատ Փաշայի Վերագրուած Հեռագիրներուն Իրողութիւնը» (Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü) խորագրով գիրք մը կը հրատարակէ: Այս «պատմաբանները» կը պնդեն, թէ Օսմանեան կայսրութեան մէջ Նաիմ պէյ անունով պաշտօնեայ մը գոյութիւն չէ ունեցած, որով գոյութիւն չունեցող անձ մըն ալ յուշագրութիւններ չ'ունենար, ուստի անոնք յերիւրածոյ են: Թալատ փաշայի վերագրուած եւ գծաւոր թուղթերու վրայ գրուած հեռագիրներուն համար ալ, ուր հայոց սպանութեան մասին յստակ հրահանգներ կան, կը գրեն, թէ յօրինուած են Անտոնեանի կամ այլ հայերու կողմէ, որովհետեւ օսմանցի պաշտօնեաներ գծաւոր թուղթ չեն գործածած: Այս գիրքի պարունակութիւնը թուրք հասարակութեան կողմէ, առ հասարակ, որպէս իրողութիւն կ'ընդունուի:

Պատմաբան փրոֆ. Թաներ Աքչամ, 2016-ին «Նաիմ էֆենտիին Յուշագրութիւնները եւ Թալատ Փաշայի Հեռագիրները» (Naim Efendi'nin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları) խորագրեալ իր գիրքին մէջ, 1983-ին գրուած վերոյիշեալ գիրքին մէջի պնդումները մէկ առ մէկ կը ջրէ: Ան իր գիրքին մէջ կը տեղադրէ Նաիմ էֆենտիի ստորագրութեան բնագիրը կրող փաստա-



թուղթ մը, զոր հրատարակած է Թուրքիոյ սպայա-կոյտի նախագահութիւնը: Փրոֆ. Թաներ Աքչամ ար-խիւներու մէջ 2 Նոյեմբեր 1913 թուակիր հրահանգ մը կը գտնէ, ուր կը պահանջուի ծածկագիր հեռագրերը գծաւոր թուղթերու վրայ գրել, որպէսզի տողերը իրարու չխառնուին: Ան Նաիմ պէյի յուշագրու-թիւնները տարբեր աղբիւրներու հետ կը բաղդատէ եւ այսպիսով անոնց ճշգրտութիւնը կը ստուգէ:

Անոնք, որոնք, ըստ պետական քաղաքականու-թեան, պատմութիւնը կը խեղաթիւրեն, ցեղասպանու-թիւնը կը ժխտեն՝ իրենց ընթացքը պիտի չփոխեն, սակայն «Մեծ Ոճիրը» գիրքին մէջ հրատարակուածներուն համար «յերիւրածոյ են» պիտի չկարենան ըսել ու ժրխտումի համար պիտի պարտաւորուին նոր «փաստեր» փնտռել:



Երբ սուտը յաճախակի կը կրկնուի,
կ'ընդունուի փոխան ճշմարտութեան:
François-René de Chateaubriand

Թուրքիա Հայոց ցեղասպանութեան փաստը յամառօրէն կը մերժէ ճանչնալ, կը ջանայ ժրխտել: Պատմութիւնը կը խեղաթիւրուի: Հայ ժողովուրդին դէմ կատարուած ոճրագոր-ծութիւնը քողարկելու նպատակով՝ Թուրքիոյ մէջ պատմութեան նենգումը պետական մակարդակով կը կատարուի: Հանրայայտ փաստերու աղաւաղման գործին իրենց մասնակ-ցութիւնը կը բերեն նաեւ թուրք «մտաւորականութիւնը» եւ հաղորդակցութեան միջոցները՝

մամուլ, ձայնասփիւռ, հեռատեսիլ...:

Ճանաչումը պիտի քանդէ թրքական դիւանագիտութեան սուտի եւ կեղծիքի կեցուածքը: Ծանաչումը լրջօրէն պիտի վնասէ Թուրքիոյ միջազգային վարկին: Տեղի պիտի տայ փոխհատուցման: Թուրքիոյ յաջորդական կառավարութիւնները՝ լայիք կամ խլամամէտ, լաւագոյնս գիտակից կացութեան, հարիւր տարիէ ի վեր տարբեր-տարբեր բանաձեւումներով, տարբեր ոճերով, բայց միշտ ժխտողական խորքով յայտարարութիւններ կ'ընեն, ինչ որ ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ Յեղասպանութեան շարունակումը: «Հերքումը Յեղասպանութեան վերջին փուլն է»:

Թուրքիոյ Հանրապետութեան մէջ Հայոց Յեղասպանութեան ժխտումի քարոզչութիւնը կը սկսի դպրոցներէն:

Հանրապետութեան սկզբնական շրջաններուն, աշակերտութեան համար պատրաստուած դասագիրքերուն մէջ հայութեան մասին որեւէ ակնարկութիւն չ'ըլլար, նոյնիսկ «հայ» բառն անգամ չի գործածուիր: Աւելի ուշ, հայերը կը ներկայացուին որպէս բաժանարար տարր, որոնք կ'ուզեն կայսրութեան կործանումը: Հետագայ տարիներուն հրատարակուած գիրքերուն մէջ թուրքերուն հայերը պարտութեան մատնած ըլլալուն մասին կը գրուի: 1928-ի Նոյեմբեր 1-ին հրատարակուած լատինական տառերու գործածման օրէնքով՝ անցեալի պատմութեան հետ կապերը կը խզուին:

1930-ական թուականներուն հայերը կը ներկայացուին որպէս թուրքին թշնամի եւ թուրքին թշնամիներուն օգնող: Այս տարիներուն է, որ Հայոց Յեղասպանութեան ժխտումի քաղաքականութիւնը կը սկսի ձեւաւորուիլ: Այս տարիներուն է, որ Հայկական Հարցը դասագիրքերու մէջ տեղ կը գրաւէ եւ պատերազմական պայմաններու պատճառով հայերու տեղահանութեան մասին կը գրուի: Դպրոցներու մէջ սկսուած Յեղասպանութեան ուրացման քարոզչութիւնը քայլ առ քայլ կը վերածուի պետական քաղաքականութեան: Երբ 1933-ին Ֆրանց Վերֆել (Franz Werfel) կ'աւարտէ «Մուսա Լերան Քառասուն Օրերը» խորագրեալ իր գիրքը, նացիները, ընդառաջելով թրքական կառավարութեան դիմումին, այդ գիրքը Գերմանիոյ մէջ «արգելեալ գիրք» կը յայտարարեն: Երբ 1935-ին այդ գիրքը ԱՄՆ-ի մէջ շարժանկարի վերածելու համար աշխատանքի կը սկսուի, թուրք կառավարութիւնը կը սպառնայ արգելել ամերիկեան շարժանկարներու Թուրքիա մուտքը: ԱՄՆ-ի արտաքին գործոց նախարարութեան միջամտութեամբ՝ գիրքը շարժանկարի վերածելու ծրագրին վերջ կը տրուի:

Երկրորդ Աշխարհամարտի տարիներուն՝ «Քսան Դասակարգի Զինուորագրում», «Ունեւորութեան Տուրք»-ի կիրարկման եւ «Քաղաքացի, Թուրքերէն Խօսէ՛» լողունգներուն ամէն տեղ տեսնուելու եւ լսուելու շրջանին, Հայկական Հարցը որոշ լուծութեան մը մատնուած է, սակայն դպրոցներու մէջ «հայերը դաւաճան ու թշնամի» են:

Երբ Յեղասպանութեան 50-ամեակին առթիւ թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ Սփիւռքի մէջ մեծ շուքով յիշատակումներ կ'ըլլան, Հայոց Յեղասպանութիւնը եւ այդ թեմային՝ նիւթին դէմ պայքարի կարիքը՝ «Յեղասպանութիւն չէ եղած», օրակարգի կու գայ: Պետական պաշտօնեաներէն, մամուլէն, ուսուցիչներէն «հարցին թրքական կողմը» պատմել, ժխտումը տարածել կը պահանջուի:

1973-ին, Լոս Անճելըսի մէջ, երբ ջարդէն ազատած 77 տարու Գուրգէն Եանիկեանը տեղոյն երկու թուրք դիւանագէտները կը սպաննէ եւ անոր արարքին պատճառը կը բացայայտուի, անցեալի պատմութիւնը բանավէճի նիւթ կը դառնայ: Թուրք դիւանագէտներու սպանութեամբ հանրութիւնը կը սկսի այս հարցին մասին լրջօրէն մտածել:

1975-ին, «Հայաստանի Ազատագրութեան Հայ Գաղտնի Բանակ»-ի (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia-ԱՍԱԼԱ) գործունէութեամբ «Յեղասպանութիւն չէ եղած»-ի կողմ

քին՝ «բուն գոհը մենք էինք, մեզ կոտորած էին»-ը տեղ կը գրաւէ:

Թրքական կառավարութիւնը կը սկսի թէ՛ պետական մակարդակով, թէ՛ ալ «ստեղծուած թրքական լապի»-ներով արտերկիրներու մէջ հակառակ՝ ժխտողական քարոզչութիւններ կատարել: Այս լապիներուն միջոցաւ կը սկսի հարցին շուրջ կասկած յառաջացնել: Մնունդ կ'առնեն չակերտեալ ցեղասպանութիւն՝ «ցեղասպանութիւն», կամ «այսպէս կոչուած ցեղասպանութիւն» (sözde soykırım - սէօզտէ սոյգըրըմ) եզրոյթները:

1982-ին, երբ Թեյ Աւիվի մէջ Հոլոքոստի եւ ցեղասպանութեան կապակցութեամբ միջ-ազգային գիտաժողով կը կազմակերպուի, թրքական կառավարութիւնը Հայոց Ցեղասպանութեան թեմայով զեկոյցի գոյութեան համար բողոք կը ներկայացնէ: Իսրայէլի արտաքին գործոց նախարարութիւնը կը պահանջէ այդ նիւթին զանցառումը՝ թուրք-իսրայէլեան յարաբերութեան վնասելու հաւանականութեան պատճառով: Հոլոքոստէն վերապրած, Նոպելեան մրցանակակիր էլի Վիգբըր զեկոյցողներու ցանկէն կը հանուի եւ սակայն ցեղասպանութեան ամենայայտնի ցեղասպանագէտներէն Իսրայէլ Չարնի այդ թեմայով կը խօսի՝ հակառակ Իսրայէլի ամենաազդու նախարարներէն Շիմոն Փերեզի անձնապէս միջամտութեան:

Հայոց Ցեղասպանութեան 100-ամեակէն առաջ, Թուրքիոյ այդ թուականի վարչապետ Ռեճեփ Թայիբ էրտողան Գերմանիոյ վարչապետէն կը պահանջէ 100-ամեակի ծախսերուն համար պետական ելեւմտացոյցին մէջ դրուած յատկացումը ջնջել: Վարչապետը պահանջքը կը մերժէ՝ էրտողանին յիշեցնելով, թէ Գերմանիա ժողովրդավար երկիր է, որով կառավարութիւնը երեսփոխանական ժողովին վաւերացուցածը չի կրնար փոխել:

Ժամանակի ընթացքին ժխտողական ռազմավարութեան արտայայտութեան ձեւերուն մէջ զգալի փոփոխութիւններ կը կատարուին՝ առանց հիմնականին մէջ որեւէ փոփոխութեան, պարզապէս միջազգային հանրութեան, յատկապէս Եւրոմիութեան, «սիրուն» տեսնուելու մտահոգութեամբ:

Թուրքիոյ յաջորդական վարչապետեր կը գործածեն տարբեր-տարբեր դարձուածքներ՝ «ընդհանուր ցաւ», «դժուարին ժամանակներ՝ օսմանեան միլիոնաւոր քաղաքացիներու համար լի տառապանքներով»: Հոս, կարծես թուրքը կ'ուզէ ինքզինք գոհուածներու՝ ջարդուածներու խումբին մէջ դասաւորել: Մուսթաֆա Քեմալ՝ Թուրքիոյ առաջին նախագահն ալ այդպէս ըսած է, երբ 15-20 Հոկտեմբեր 1927-ին, ազգային ժողովին մէջ, թուրք եւ օտար լրագրողներու ալ ներկայութեան, յաջորդական 6 օրերու ընթացքին 36 ժամ տեւող իր ճառը կը կարդայ. «Հայոց Ցեղասպանութեան մասին ըսուածները իրողութեան չեն համապատասխաներ: Պատմութեան մէջ նմանը չտեսնուած այս վայրագութիւնը հայերը գործեցին: Մահմետականները պարզապէս իրենց պատիւը եւ կեանքը փրկելու համար դիմադրած, իրենք զիրենք պաշտպանած են»: Ան, 16 Մարտ 1923-ին ալ, հանրապետութեան հռչակումէն 7 ամիս առաջ, Ատանայի մէջ կ'ըսէ. «Հայերը եւ այլ ժողովուրդներ հոս որեւէ իրաւունք չունին: Այս բարեբեր տեղերը թրքական հողեր են»:

Ժամանակները կը փոխուին, կառավարութիւնները կը փոխուին, թատերաբեմի վրայ տեսնուող դէմքեր կը փոխուին, սակայն կայ բան մը, որ չի փոխուիր. թուրքին ատելութիւնը հանդէպ հայուն: 2016-ին, երբ Գերմանիա կը ճանչնայ Հայոց Ցեղասպանութիւնը, թուրք ամբողջ Գերմանիոյ Կ.Պոլսոյ հիւպատոսարանին առջեւ «Ամենալաւ հայը մեռած հայն է» կը պոռայ, առանց ոստիկանական կամ «լայնախոհ, ազատամիտ» քաղաքացիներու միջամտութեան:

Արմէն Զիւլֆաթյան

Ապրիլ 2017

ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԱՂԲԵԻՐՆԵՐ

<i>Անտոնեան Արամ</i>	<i>«Մեծ Ոճիրը»</i>	<i>Պոսթ ըն, 1921</i>
<i>Զօհրապ Գրիգոր (Leart Marcel)</i>	<i>«Հայկական Հարցը Փաստաթուղթերու Լոյսին Տակ»</i>	<i>Պէյրուիթ, 1973</i>
<i>Կիրակոսյան Զոն Փրոֆ.</i>	<i>«Երիտթուրքերը Պատմության Դատաստանի Առաջ», Գիրք Առաջին Երևան, 1982 Գիրք Երկրորդ Երևան, 1983</i>	
<i>Փափազյան Աւետիս Հ.</i>	<i>«Հայերի Ցեղասպանությունը Ըստ Երիտթուրքերի Դատաւարության Փաստաթղթերի»</i>	<i>Երևան, 1988</i>
<i>Էմիլի Կարլիե</i>	<i>«Կոտորածների Մեջ»</i>	<i>Երևան, 2010</i>
<i>Թորոսեան Սարգիս</i>	<i>«Դարդանելից Մինչև Պաղեստին»</i>	<i>Երևան, 2012</i>
<i>Թաթոյան Ռոբերտ</i>	<i>«Արևմտահայության Թվաքանակի Հարցը 1878-1914 Թուականներին»</i>	<i>Երևան, 2015</i>
<i>Cemal Hasan</i>	<i>“1915: Ermeni Soykırımı”</i>	<i>Istanbul, 2012</i>
<i>Akçam Taner</i>	<i>“Naim Efendi`nin Hatıraları”</i>	<i>Istanbul, 2016</i>

Հեղինակի հասցեն՝

armenhirant@aol.com

